

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Λαΐου Σοφία

Θέμα: «ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ»

Ονοματεπώνυμο: Κότε Αικατερίνη

A.M.: I2016045

Κέρκυρα , 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.Εισαγωγή.....	σελ.4
2.Ιδιοκτησία των γυναικών και η εκμετάλλευσή της	σελ.6
2.1 Τρόποι απόκτησης ιδιοκτησίας.....	σελ.6
2.2 Εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας.....	σελ.10
2.3 Αντιμετώπιση από δικαιοσύνη	σελ.12
2.4 Επίλογος	σελ.14
3.Γυναίκες εργάτριες και έμποροι.....	σελ.15
3.1 Συντεχνίες.....	σελ.16
3.2 Η στάση που κράτησε το κράτος	σελ.19
3.3 Ανεξάρτητοι τεχνίτες και έμποροι	σελ.20
3.4 Κατάσταση από την περίοδο Τανζιμάτ και μετα.....	σελ.23
3.5 Αρχές 20 ^{ου} αιώνα και Cibali Régie.....	σελ.25
4.Γυναίκες και βακούφια	σελ.30
4.1 Παρουσία γυναικών στα βακούφια ως ιδρύτριες, δικαιούχοι ή διαχειριστές.....	σελ.32
4.2 Ίδρυση βακουφιών και χρηματικά βακούφια.....	σελ.36
4.3 Επίλογος.....	σελ.39
5. Συμπεράσματα.....	σελ.41
6. Βιβλιογραφία.....	σελ.43

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικά στηριζόταν στο εμπόριο, τη βιοτεχνία, τη γεωργία και τη στρατιωτική κυριαρχία. Το εμπόριο θεωρούνταν ευγενές επάγγελμα καθώς ήταν του Προφήτη, αλλά η γεωργία ήταν αυτή η οποία αντιμετωπίζονταν με ύψιστη σημασία ως η σημαντικότερη και πιο αναγκαία οικονομική δραστηριότητα. Τα ευρωπαϊκά κράτη έδωσαν μεγάλο βάρος στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία. Κινήθηκαν προς μια οικονομία εθνικού πλούτου, ο οποίος αποκτήθηκε μέσω ολοένα επεκτεινόμενων βιομηχανιών και αγορών κάτω από ένα καπιταλιστικό σύστημα. Οι Οθωμανοί είχαν μια περισσότερο αυτοκρατορική πολιτική που έδινε έμφαση στην εδαφική επέκταση, παραδοσιακά μονοπώλια στη βιοτεχνία και στο εμπόριο και σε μια συντηρητική πολιτική στη γαιοκτησία και τη γεωργία, με αυτά στήριζε την οικονομία της.¹

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να ερευνήσει κατά πόσο οι γυναίκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εντάσσονταν με κάποιον τρόπο στις οικονομικές δραστηριότητες. Αν ασχολούνταν με εργασίες που τους προσέφεραν εισόδημα ή όχι. Αν είχαν δική τους ιδιοκτησία και αν την αξιοποιούσαν, για να αυξήσουν τα έσοδά τους. Θα προσπαθήσω μέσα από την ερευνά σε πηγές να απαντήσω στα ερωτήματα, αν οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο στην παραγωγή προϊόντων, αν είχαν στα χέρια τους δική τους περιουσία και αν ναι πως την χρησιμοποιούσαν, αν εργάζονταν ως μισθωτοί και αν συμμετείχαν με κάποιον τρόπο στα βακούφια. Μέσα από την εργασία θα φανεί και η αντιμετώπιση που είχαν από τους άνδρες και την κοινωνία γενικότερα, όσες είχαν την ευκαιρία να ασχοληθούν και με άλλες δραστηριότητες εκτός των οικιακών.

Η περίοδος που θα ασχοληθώ κρίθηκε κυρίως από την έρευνα και την βιβλιογραφία που ήδη υπάρχει πάνω σε αυτό το θέμα και είναι από τον 16^ο αιώνα έως αρχές 20^{ου}. Όταν μιλάμε για γυναίκες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, εννοούμε τις γυναίκες κάθε θρησκείας και κοινωνικής τάξης. Όμως σε σχέση με την δυνατότητα των γυναικών να δραστηριοποιούνται στην οικονομία του κράτους, φαίνεται, ότι γυναίκες από κατώτερες κοινωνικές τάξεις είχαν πολύ λίγα, ή δεν είχαν καθόλου, περιουσιακά στοιχεία. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι

¹ Χ.Ιναλτζίκ, Ντ. Κουάταερτ, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1300-1600*, 2008, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ.48-50

όλα τα αρχεία που έχουμε, αφορούν γυναίκες των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Πολλές από αυτές μάλιστα, ήταν παντρεμένες με ανώτερους αξιωματικούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή κατάγονταν από οικογένειες με κύρος.² Άρα εκ των πραγμάτων η εργασία θα αναφέρεται στο μεγαλύτερό της μέρος, για γυναίκες της άρχουσας τάξης και εξαιτίας της υπάρχουσας βιβλιογραφίας κυρίως στις μουσουλμάνες. Φυσικά όπου είναι δυνατό θα γίνουν αναφορές και στις χριστιανές και εβραίες Οθωμανές.

Η έρευνα πάνω σε αυτό το θέμα , κάθε άλλο παρά εύκολη είναι, αφού η μελέτη για τις γυναίκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ξεκίνησε πολύ αργά, συγκεκριμένα από το 1970 και έπειτα. Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την μελέτη της Οθωμανής γυναίκας ήταν ο Ronald C. Jennings.³ Ταυτόχρονα , η μελέτη της γυναίκας στην Οθωμανική αυτοκρατορία είναι ένα πεδίο του οποίου η μελέτη ακόμα αναπτύσσεται. ⁴ Οι πηγές άντλησης πληροφοριών που στηρίχτηκε η πτυχιακή είναι, τα πρακτικά και οι κατάλογοι των δικαστηρίων, λογοτεχνικά κείμενα, γράμματα και ημερολόγια, καθώς επίσης και κάποια έγγραφα που είχαν να κάνουν με την λειτουργία των νοικοκυριών.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία επιμέρους τμήματα . Το πρώτο αφορά την ιδιοκτησία των γυναικών. Αν γενικά είχαν το δικαίωμα να έχουν, αν ναι τι είδους ήταν αυτές , πως τις χρησιμοποιούσαν κ.α.. Το δεύτερο κεφάλαιο μελετά τις γυναίκες που συνείσφεραν στην παραγωγή προϊόντων, που συνεργάζονταν με εμπόρους και που γενικά εργάζονταν για να βγάλουν χρήματα. Το τελευταίο κεφάλαιο αφορά τις γυναίκες που εμπλέκονταν με τα βακούφια, με την ίδρυσή, την διαχείριση και τη συμμετοχή τους σε αυτά.

² F. Gocek, M. Baer, " *Social boundaries of Ottoman women's experience in eighteenth-century Galata court records* " , *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era* , 1997, Brill, σ. 52-53

³ Jennings R., " *Women in Early 17th Century Ottoman Juridical Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri* " , *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1975, vol 18 issue 1, σ. 65

⁴ Tuğ, Başak. "Gender and Ottoman Social History." *International Journal of Middle East Studies*, vol. 46, no. 2, 2014, 379-381

2. ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ

Το Ισλάμ είχε δώσει ελευθερίες στη γυναίκα αιώνες πριν άλλες χώρες της Δύσης. Μία από αυτές τις ελευθερίες, ήταν το δικαίωμα στην κατοχή και εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας⁵. Στο Ισλάμ και στην Οθωμανική αυτοκρατορία γενικότερα η κατοχή γης είναι κάτι, που έχει μεγάλη σημασία, ειδικά η κατοχή γης με σκοπό την εκμετάλλευση της με γεωργικές εργασίες, ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες της κοινωνίας. Όλοι οι μουσουλμάνοι, λοιπόν, είχαν δικαιώματα στην ιδιοκτησία γης, ακόμα και οι γυναίκες. Αξίζει, βέβαια να σημειωθεί, ότι η κατοχύρωση αυτών των δικαιωμάτων από τον Ισλαμικό νόμο, δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες θεωρούνταν ίσες. Όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν υπάρχει τρόπος να είμαστε σίγουροι για το αν πραγματικά οι γυναίκες, σε τόσο μεγάλο ποσοστό τους, είχαν και διαχειρίζονταν περιουσία. Όμως, βάσει των επίσημων καταγραφών, φαίνεται ότι, τουλάχιστον οι μουσουλμάνοι της εποχής της αυτοκρατορίας, δέχονταν και η γυναίκα να έχει ιδιοκτησία και μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις βλέπουμε ότι εμπιστεύονταν περισσότερο τις γυναίκες στην διαχείριση των ακινήτων.⁶ Όπως είναι φυσικό, γυναίκες από κατώτερες κοινωνικές τάξεις είχαν πολύ λίγα, ή δεν είχαν καθόλου, περιουσιακά στοιχεία. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι όλα τα αρχεία που έχουμε, αφορούν γυναίκες των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Πολλές από αυτές μάλιστα, ήταν παντρεμένες με ανώτερους αξιωματούχους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ή κατάγονταν από οικογένεια με κύρος.⁷ Αρχικά θα αναλύσουμε τους τρόπους με τους οποίους γυναίκες αποκτούσαν την ιδιοκτησία τους και έπειτα το πως την εκμεταλλεύονταν.

2.1 Τρόποι απόκτησης ιδιοκτησίας

Ένας από τους τρόπους που το Ισλάμ προσπάθησε να δώσει κάποιες ελευθερίες στην γυναίκα, ήταν το Μουσουλμανικό Κληρονομικό Δίκαιο, γνωστό και ως Φεράιζ. Σύμφωνα με αυτό, ο κάθε ένας παίρνει το μερίδιο που του έχει ορίσει ο Θεός και οποιαδήποτε απόκλιση από αυτό, θεωρείται παραβίαση των εντολών που έχει δώσει ο Θεός. Το δίκαιο αυτό, συμπεριλάμβανε

⁵ B.Bishin., F. Cherif, "Women, Property Rights, and Islam.", *Comparative Politics*, 2017, vol 49. N.4, City University of New York, σ. 501

⁶ Jennings R., "Women in Early 17th Century Ottoman Juridical Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1975, vol 18 issue 1, σ. 65

⁷ F. Gocek, M. Baer, "Social boundaries of Ottoman women's experience in eighteenth-century Galata court records", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era*, 1997, Brill, σ. 54

και τις γυναίκες ως κληρονόμους της περιουσίας του νεκρού. Όμως, ποτέ δεν έπαιρναν όλη την περιουσία, ακόμα και αν ήταν μοναχοκόρες ή αδελφές χωρίς αδερφό. Πάντοτε, κάποιος άντρας στην ευρύτερη οικογένεια έπαιρνε μερίδιο καθώς δεν επιτρεπόταν να δοθεί κληρονομιά χωρίς να υπάρχει άντρας κληρονόμος. Επίσης, οι γιοί έπαιρναν πάντα το διπλάσιο μερίδιο από τις κόρες γιατί σύμφωνα με το Κοράνι «ο θεός εντέλλεται να δίνεται στον υιό το μερίδιο δύο θυγατέρων». Οι μητέρες ή σύζυγοι, έπαιρναν ακόμα λιγότερα. Επιπλέον, πολλές φορές οι πατέρες, έδιναν την περιουσία τους σε μορφή δώρου στους γιούς τους πριν πεθάνουν, με σκοπό αυτοί να πάρουν ακόμα μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας από αυτό που τους αναλογούσε. Πέρα από αυτό, σύμφωνα με τα έγγραφα που υπάρχουν, πολλές φορές οι άντρες της οικογένειας προσέρχονταν στα δικαστήρια με σκοπό να πάρουν την κληρονομιά από τις γυναίκες. Οπότε πολλές γυναίκες ήταν ιδιοκτήτριες θεωρητικά, αλλά στην πράξη, δεν επωφελούνταν από την ιδιοκτησία τους. Φυσικά όμως, στα μάτια του νόμου, πάντα μπορούσαν να την διαχειριστούν όπως ήθελαν .⁸

Οι γυναίκες παρόλα αυτά θεωρούνταν νομικά υποκείμενα. Μπορούσαν και οι ίδιες να προσφύγουν αυτοβούλως στα δικαστήρια και να διεκδικήσουν την κληρονομιά που δικαιούνταν ή να φέρουν μάρτυρες και αποδεικτικά στοιχεία, όταν προσπαθούσαν να τις αδικήσουν στερώντας τους ένα μέρος του μεριδίου τους. Ο εκάστοτε τοπικός δικαστής, που λεγόταν καδής, έπαιρνε πάντα τις αποφάσεις του με βάση το μουσουλμανικό δίκαιο, οπότε, όποτε υπήρχαν γυναίκες κληρονόμοι, έπαιρναν το μερίδιο που τους αναλογούσε. Ο νόμος αφορά τις γυναίκες κάθε θρησκείας και κοινωνικής τάξης. Όλες οι γυναίκες, είχαν την ελευθερία να πάνε στο δικαστήριο και να διεκδικήσουν την περιουσία που τους αναλογούσε. Ο καδής, όμως, πάντα έπαιρνε τις αποφάσεις του με βάση το μουσουλμανικό δίκαιο. ⁹ Δεν ξέρουμε πολλά για τους Αρμένιους της εποχής, αλλά γνωρίζουμε ότι οι χριστιανές και οι εβραίες γυναίκες ήταν πιο περιορισμένες και δεν είχαν ενεργό ρόλο στην κοινωνία και την οικονομία της εποχής. Ειδικά οι εβραίες γυναίκες, σπάνια θα απευθύνονταν στο δικαστήριο για επίλυση διαφορών και πάντα ζούσαν με βάση τους κανόνες και τους νόμους της δικής τους θρησκείας και κοινωνίας, οι οποίοι ήταν πολύ διαφορετικοί και δεν τους έδιναν τόσες ελευθερίες. Οι κανόνες αυτοί τις απέτρεπαν από το να έχουν περιουσία και να την

⁸ Ό.π., 51-55

⁹ B.Bishin., F. Cherif, "Women, Property Rights, and Islam.", *Comparative Politics* , 2017, vol 49. N.4, City University of New York, σ506-507

εκμεταλλεύονται, πολύ απλά γιατί δεν μπορούσαν να πάνε ενάντια στο θεό τους και στην κοινότητα τους.¹⁰

Οι γυναίκες αν και μπορούσαν φυσικά να κατέχουν και να εκμεταλλεύονται την ιδιοκτησία τους σε γαίες, για να τη πάρουν στα χέρια τους, έπρεπε πρώτα να πληρώσουν ένα φόρο. Αυτό δεν συνέβαινε με τους άντρες κληρονόμους αγροτικής γης. Ακόμα και αν οι μοναδικοί κληρονόμοι ήταν γυναίκες, έπρεπε και πάλι να δώσουν αυτόν τον φόρο, αλλιώς η γη δεν περνούσε στα χέρια τους. Ο λόγος που συνέβαινε αυτό ήταν γιατί, σε αυτό το είδος γης, δεν είχε ισχύ το Μουσουλμανικό Κληρονομικό Δίκαιο, αλλά ένας Οθωμανικός νόμος, ο λεγόμενος Κανούν (kanun). Σύμφωνα με τα αρχεία της Προύσας, βλέπουμε ότι υπάρχουν πολλές δικαστικές διαμάχες, που αφορούσαν αγροτική γη. Πολλές φορές οι γυναίκες εκμεταλλεύονταν την γη χωρίς να έχουν αρχικά πληρώσει το φόρο και αυτό οδηγούσε τους διαχειριστές της γης να τις κατηγορήσουν στα δικαστήρια. Κάτι τέτοιο είχε γίνει στην περίπτωση δύο γυναικών από ένα χωριό κοντά στην Προύσα, των οποίων ο πατέρας πέθανε και άφησε πίσω του γη. Η γη αυτή διατέθηκε προς πώληση από το βακούφι ενώ είχαν ακόμα περιθώριο να πληρώσουν τον φόρο για να την πάρουν. Σε αυτή την περίπτωση κέρδισαν την δίκη, αφού έφεραν αποδείξεις στο δικαστήριο. Αν και κάποιοι αμφισβητούν το κατά πόσο τα αρχεία και οι αναφορές που έχουμε είναι αποδείξεις ότι όντως οι γυναίκες έπαιρναν το μερίδιο τους, τα αρχεία της Προύσας, τα οποία καταγράφουν την περιουσία που άφηναν γυναίκες μετά τον θάνατο τους, καθώς και τις δικαστικές διαμάχες για κληρονομίες, μας δείχνουν ότι σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες όντως έπαιρναν την κληρονομιά. Επίσης, έχουν καταγραφεί περιπτώσεις, όπου αν και φαίνεται ότι η γυναίκα είχε μεγάλη περιουσία, στην ουσία ήταν περιουσία των ανήλικων παιδιών της και εκείνη ως κεφαλή της οικογένειας, εμφανιζόταν ως κάτοχος. Οπότε στην ουσία δεν είναι ξεκάθαρο τι γίνονταν στη πραγματικότητα.¹¹

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες αποκτούσαν ιδιοκτησία, ήταν φυσικά ο γάμος. Οι μουσουλμάνοι έδιναν στις γυναίκες προίκα για να τις παντρευτούν. Αυτό γινόταν, για να δείξουν ότι μπορούν να προσφέρουν οικονομικά στην οικογένεια. Η προίκα δινόταν σε δύο δόσεις. Μία δόση δινόταν στον τον γάμο και η δεύτερη δόση μετά το γάμο ή στη περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου του άνδρα. Η προίκα θεωρούνταν περιουσία της γυναίκας και μπορούσε να την εκμεταλλευτεί όπως ήθελε εκείνη, χωρίς την συγκατάθεση του άντρα της. Η μόνη

¹⁰ R.Schwarzwald, "The Status of 16th Century Jewish Women in the Ottoman Empire According to Seder Nashim and Shulhan Hapanim in Ladino", *Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal*, 2017, vol.14 no.1, σ. 12

¹¹ H.Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, vol. 12 no. 3, Cambridge University Press, 235-236

περίπτωση που η γυναίκα δεν μπορούσε να έχει οικονομικές απαιτήσεις ήταν αν το ζευγάρι χώριζε εξαιτίας της γυναίκας (λόγω μοιχείας) ή επειδή το ήθελε η γυναίκα. Σε περίπτωση διαζυγίου επειδή το ήθελε ο άντρας, ήταν εκείνος υποχρεωμένος να δώσει στη γυναίκα χρήματα ή περιουσιακά στοιχεία.¹² Το πόσο ανεξάρτητες και ελεύθερες ήταν οι γυναίκες να πάρουν αποφάσεις για την περιουσία τους, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες του συζύγου τους, το μαρτυρά μία αναφορά στα αρχεία της Προύσας, όπου μία σύζυγος, μήνυσε τον σύζυγο της επειδή εκείνος έκτισε πάνω από το σπίτι που έμεναν και ήταν στην ιδιοκτησία της. Η γυναίκα ζητούσε ο όροφος που έχτισε εκείνος να κατεδαφιστεί. Ο δικαστής πήρε απόφαση υπέρ της γυναίκας και η προέκταση, λογικά, γκρεμίστηκε.¹³

Ο λόγος που έγινε συγκεκριμένα αναφορά στους μουσουλμάνους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι ότι οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι της εποχής συνήθιζαν να δίνουν προίκα στους άντρες και όχι το ανάποδο. Αυτό φυσικά είχε και άλλα αρνητικά, όπως το να θεωρούνται οι κόρες βάρος για την οικογένεια που έπρεπε να παρέχει στον μελλοντικό γαμπρό μέρος της περιουσίας τους, αλλά το μεγαλύτερο αρνητικό ήταν ότι συνέβαλε στην καταπίεση της γυναίκας που δεν είχε τρόπο να είναι ανεξάρτητη, διότι δεν είχε πηγές εσόδων. Φυσικά οι γάμοι μεταξύ αλλόθρησκων ήταν κάτι πραγματικά ασυνήθιστο για την εποχή, οπότε για τις γυναίκες αυτές, ένας από τους ελάχιστους τρόπους να αποκτήσουν περιουσία, ήταν να την διεκδικήσουν μέσω των δικαστηρίων και του Μουσουλμανικού Κληρονομικού Δικαίου.¹⁴

Τέλος πολλές φορές μετά το γάμο οι άντρες, συνήθιζαν να παρέχουν στις γυναίκες τους ακίνητα, για να τα εκμεταλλεύονται και να έχουν εισόδημα. Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι γυναίκες στην Οθωμανική κοινωνία ήταν αρκετά ενεργές και ικανές στην εκμετάλλευση ακινήτων και οι άντρες τις εμπιστεύονταν. Επίσης οι σύζυγοι πολλές φορές δήλωναν ψευδώς, ότι χρωστάνε στις συζύγους τους, έτσι ώστε σε περίπτωση θανάτου τους, εκείνες να πάρουν μεγαλύτερο ποσοστό από την περιουσία. Ο λόγος που γινόταν αυτό ήταν, γιατί σύμφωνα με το Κληρονομικό Δίκαιο τα χρέη του νεκρού έπρεπε να ξεχρεωθούν πριν γίνει η μοιρασιά και οι κληρονόμοι έπαιρναν ότι απέμενε από την περιουσία. Δεν είχε σημασία αν το χρέος ήταν προς συγγενή. Ο συγγενής, στον οποίο χρωστούσε ο νεκρός, έπαιρνε πίσω τα χρήματα του και έπειτα έπαιρνε το μερίδιο του από την υπόλοιπη περιουσία.¹⁵

¹² R. Sahay, "Dowry and Dower in Muslim Marriage : A study among Muslim Telis of Delhi", *Indian Anthropologist*, 1996, Vol. 26, No. 1, Indian Anthropological Association, σ.48

¹³ H.Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.", *International Journal of Middle East Studies*, 1980 , vol. 12 no. 3, Cambridge University Press , 233

¹⁴ Ο.π., σ. 240-241

¹⁵ Ο.π., 232-233

Η ιδιοκτησία των μουσουλμάνων γυναικών, των ευκατάστατων τουλάχιστον, δεν περιοριζόταν φυσικά μόνο σε ακίνητα και γη. Η κινητή τους περιουσία αποτελούνταν από κοσμήματα, ακριβά ρούχα, έπιπλα ακόμα και μερίδια σε επιχειρήσεις. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πλούτου τους αποτελούνταν από ρούχα και λευκά είδη. Ρούχα, όπως μπλούζες και παντελόνια, μαντίλια για το κεφάλι, ζώνες και ρόμπες. Πολλά από αυτά ήταν κεντημένα με μετάξι και είχαν πάνω τους χρυσό και κεντήματα. Πολλές είχαν γούνες από λαγούς και σκίουρους. Είχαν επίσης κοσμήματα με διαμάντια και πέρλες. Εκτός από τα προσωπικά είδη, είχαν και οικιακά, όπως μαξιλάρια, κουβέρτες στρώματα, μπαούλα, κουτάλια και μαχαιροπίρουνα, πιάτα, ποτήρια και φλιτζάνια. Είχαν επίσης μικρότερα αντικείμενα και είδη μπάνιου, όπως χτένες, πετσέτες και άλλα παρόμοια. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολλές είχαν για περιουσιακά στοιχεία καρέκλες. Όλα αυτά οι γυναίκες μπορούσαν να τα εκμεταλλευτούν με όποιον τρόπο θεωρούσαν εκείνες σωστό και τα χρησιμοποιούσαν για να εξασφαλίσουν οικονομικά τη ζωή τους. Ειδικά τα κοσμήματα, ήταν ένα είδος που τους εξασφάλιζε την άμεση πρόσβαση σε μετρητά. Όποτε χρειάζονταν χρήματα μπορούσαν να τα πουλήσουν όπως ήταν ή ακόμα και να τα λιώσουν και έπειτα να τα πουλήσουν. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως για εκείνες τα κοσμήματα και ειδικότερα αυτά που είχαν μεγάλη αξία, δεν ήταν απλά ένας τρόπος να στολίζονται και να δείχνουν την κοινωνική τους θέση, αλλά ήταν και ένα είδος οικονομικής εξασφάλισης. Συχνά μάλιστα, συνήθιζαν να ρευστοποιούν τα κοσμήματα τους και με τα χρήματα που αποκτούσαν αγόραζαν ακίνητα. Θεωρούσαν, λοιπόν, τα κοσμήματα και ως ένα μέσω που τους βοηθούσε να κάνουν επενδύσεις.¹⁶

2.2 Εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας.

Οι μουσουλμάνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία είχαν περιορισμένες δυνατότητες εργασίας, οπότε έπρεπε να διαχειρίζονται σωστά την περιουσία που αποκτούσαν ώστε να εξασφαλίζονται. Συχνά μπορεί να επένδυαν χρηματικά ποσά για να είναι εταίροι σε επιχειρήσεις εμπορών, πάντα βέβαια αφανείς, και κάποιες φορές μπορεί να ασχολούνταν με το μικρεμπόριο. Όμως, το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδιζε χρήματα με την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας του.¹⁷ Όσον αφορά τις εβραίες γυναίκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

¹⁶ F. Gocek, M. Baer, "Social boundaries of Ottoman women's experience in eighteenth-century Galata court records", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era*, 1997, Brill, σ. 52-53

¹⁷ H. Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, vol. 12 no. 3, Cambridge University Press, σ. 231-232

αξίζει να σημειωθεί, ότι ελάχιστες από αυτές δούλευαν και κέρδιζαν δικά τους χρήματα. Μάλιστα μόνο ένα μικρό ποσοστό ήταν ενεργό εκτός της οικίας του και αυτές συνήθως ήταν γυναίκες που τύχαινε να έχουν δική τους ιδιοκτησία και γυναίκες που βοηθούσαν στις επιχειρήσεις των συζύγων τους.¹⁸

Σύμφωνα με τα αρχεία που έχουν μελετηθεί φαίνεται, ότι η πλειονότητα των γυναικών συνήθιζε να πουλάει την περιουσία της παρά να την αγοράζει και να την μετατρέπει σε χρήματα. Οι γυναίκες ανεξαρτήτως θρησκείας φαίνεται να πουλάνε τα μερίδια που είχαν σε επιχειρήσεις, τα οποία είχαν κληρονομήσει από τον άντρα ή τον πατέρα τους και επέλεγαν να μετατρέπουν τις ιδιοκτησίες αυτές σε μετρητά. Πέρα από αυτό συχνά ακόμα και αν είχαν ένα μερίδιο από ένα ακίνητο, μία επιχείρηση ή ένα κομμάτι γης που μοιράζονταν με άλλα μέλη της οικογένειάς τους, εκείνες επέλεγαν να το πουλήσουν, είτε σε άλλα μέλη της οικογένειάς τους, όπως ο άντρας ή ο γιός τους, ή ακόμα και σε άτομα που δεν είχαν σχέση με την οικογένεια. Υπάρχουν αναφορές για μία γυναίκα που το 1658 πούλησε γη που είχε στην ιδιοκτησία της μαζί με τον άντρα της σε κάποιον που φαίνεται ότι δεν ήταν συγγενής της. Σύμφωνα με αναφορές, που αφορούν το πρώτο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα στην επαρχία της Καισαρείας, οι γυναίκες σχετίζονταν με το 40% των συναλλαγών που αφορούσαν ακίνητα. Ταυτόχρονα βέβαια οι γυναίκες σε σχέση με τους άντρες είχαν πολύ λιγότερα περιουσιακά στοιχεία, που είχαν σχέση με ακίνητα. Μόνο το ένα τρίτο των γυναικών που είχαν περιουσία, είχαν δικό τους σπίτι.¹⁹

Το πώς εκμεταλλεύονταν τα χρήματα, που έβγαζαν από την πώληση της ακίνητης περιουσίας τους ή και των κοσμημάτων τους, δεν είναι ξεκάθαρο. Πάντως γνωρίζουμε, ότι τουλάχιστον στην Προύσα, οι γυναίκες συχνά ασχολούνταν με το να δίνουν δάνεια. Περίπου το 37% των δανειστών στην Κωνσταντινούπολη ήταν γυναίκες.²⁰ Ακόμη, το γεγονός ότι πολλές προτιμούσαν να πουλήσουν μερίδια ιδιοκτησίας που είχαν και να τα μετατρέψουν σε χρήματα δεν σημαίνει ότι πολλές ευκατάστατες μουσουλμάνες δεν προτιμούσαν να επενδύουν σε ακίνητα. Ο λόγος ήταν, ότι την εκμεταλλεύονταν μετά την αγορά με σκοπό να αποκτήσουν ένα σταθερό εισόδημα. Συνήθως αγόραζαν σπίτια, αλλά σπανιότερα μπορεί να αγόραζαν μερίδια σε μαγαζιά ή και ολόκληρες επιχειρήσεις. Υπάρχουν πολλά έγγραφα που

¹⁸ R.Schwarzwald, "The Status of 16th Century Jewish Women in the Ottoman Empire According to Seder Nashim and Shulhan Hapanim in Ladino", *Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal*, 2017, vol.14 no.1, σ12

¹⁹ H.Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, vol. 12 no. 3, Cambridge University Press, σ. 231-232

²⁰ Jennings R., "Women in Early 17th Century Ottoman Juridical Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1975, vol 18 issue 1, σ103

αποδεικνύουν, ότι οι γυναίκες ασχολούνταν σε μεγάλο βαθμό με αγορές, πωλήσεις και ενοικιάσεις ακινήτων σε περιοχές στα περίχωρα των πόλεων και σε χωριά. Αυτή η δραστηριότητα, όπως φαίνεται από τις μελέτες που έχουν γίνει μέχρι τώρα, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής ανάμεσα στις γυναίκες και όχι τόσο στους άντρες. Από το σύνολο των εγγράφων, που χρησιμοποιήθηκαν στην μελέτη των αρχείων της Προύσας, και ανήκαν σε γυναίκες, φαίνεται ότι το ένα τρίτο από αυτές ήταν ιδιοκτήτριες ακινήτων.²¹

Τα ακίνητα που αποφάσιζαν να κρατήσουν στην κατοχή τους, τις περισσότερες φορές τα ενοικίαζαν σε τρίτους. Σπανιότερα νοίκιαζαν οι ίδιες μαγαζιά, από τα βακούφια ή από ιδιώτες, για να τα λειτουργήσουν (οι ιδιώτες και τα βακούφια της εποχής δεν φοβόντουσαν να νοικιάσουν τα μαγαζιά τους σε γυναίκες ή να τους δανείσουν χρήματα, γιατί οι Οθωμανές είχαν περιουσία που μπορούσαν να βάλουν ως εγγύηση). Σε περίπτωση που είχαν τα χρήματα, για να νοικιάσουν ένα μαγαζί, τότε αποφάσιζαν να απασχολήσουν εκεί άλλους, και να μην το λειτουργούν οι ίδιες. Υπάρχουν δύο αναφορές που λένε ότι λειτουργούσαν τα μαγαζιά με σκλάβους.²²

Αρκετές φορές, χρησιμοποιούσαν τα χρήματα που είχαν για επενδύσεις σε επιχειρήσεις τρίτων ή τα έδιναν σε εμπόρους για να τους αγοράσουν υφάσματα τα οποία πουλούσαν μετά αυτές. Υπάρχει ένα έγγραφο με παραγγελίες ενός εμπόρου που λεγόταν Nur Allah b Seyhi στον οποίο είχαν δοθεί χρήματα για να φέρει μεταξύ από την Περσία. Τέσσερις από τις δέκα παραγγελίες είχαν γίνει από γυναίκες.²³

2.3 Αντιμετώπιση από δικαιοσύνη

Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα γυναικών που αγόρασαν αγροτικές εκτάσεις, που περιλάμβαναν καλλιεργήσιμη γη. Σε μία περίπτωση μάλιστα, μια γυναίκα αγόρασε από τον Καδή της Προύσας. Οι γυναίκες αυτές όχι μόνο αγόραζαν και πουλούσαν γη, αλλά φαίνεται ότι και την καλλιεργούσαν. Υπάρχει καταγεγραμμένη μία κατηγορία εναντίων μίας γυναίκας, που κατείχε ένα κομμάτι καλλιεργήσιμης γης, από έναν διαχειριστή ενός βακουφιού. Ο διαχειριστής την κατηγορήσε ότι η γη που είχε δεν είχε καλλιεργηθεί για τρία χρόνια. Η

²¹ H.Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, vol. 12 no. 3, Cambridge University Press, σ. 233-234

²² Ο.π., 233-234

²³ Ο.π., 235

γυναίκα έφερε μάρτυρες που απέδειξαν το αντίθετο και έτσι κέρδισε τη δίκη.²⁴ Ο διαχειριστής μπόρεσε να κάνει αυτή την κατηγορία, γιατί, όπως αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, η κατοχή γης είχε μεγάλη σημασία και έπρεπε να χρησιμοποιείται για το κοινό καλό, όπως είναι η παραγωγή τροφής. Σε περίπτωση που κάποιος κατείχε καλλιεργήσιμη γη και δεν την εκμεταλλευόταν αναλόγως, τότε αυτή μπορούσε να περάσει στα χέρια των βακουφιών και να πουληθεί. Σίγουρα αυτές οι γυναίκες αντιμετώπιζαν συχνά δυσκολίες με άντρες, που ήθελαν να τους πάρουν αυτά που δικαιούνταν, αλλά πάντοτε μπορούσαν να τα διεκδικήσουν ελεύθερα και να έχουν, τουλάχιστον στα δικαστήρια, ίση μεταχείριση με τους άντρες, πάντοτε, όμως, σύμφωνα με το Κοράνι και τον Θεό. Δυστυχώς, όπως έχει προαναφερθεί, κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το αν μετά από τις δίκες οι αποφάσεις όντως εκπληρώνονταν.

Δεν ξέρουμε πόσες γυναίκες υπέκυψαν μετά, στις πιέσεις των κοινωνιών που ζούσαν. Δεν ξέρουμε κατά πόσο τα έγγραφα και οι αναφορές ισχύουν πολύ απλά, γιατί ο Καδής απλά κατέγραφε την απόφαση και κανείς μετά δεν μπορούσε να ελέγξει κατά πόσο γινόταν σεβαστή. Υπάρχει πάντα η πιθανότητα οι γυναίκες να ήταν σε πολλές περιπτώσεις εικονικοί κάτοχοι της ιδιοκτησίας. Δεν υπάρχει κανένας τρόπος να ξέρουμε τι γινόταν με όσους έλυναν τις διαφορές τους ιδιωτικά, αφού δεν καταγράφονταν πάντα οι περιπτώσεις τους.

Σύμφωνα με μία μελέτη που έγινε σε αρχεία του Δικαστηρίου του Γαλατά, για τις χρονιές από το 1729 μέχρι το 1789, οι περισσότερες γυναίκες που απευθύνονταν εκεί για κληρονομιά ήταν μουσουλμάνες, λίγες χριστιανές και φαίνεται να υπάρχουν ελάχιστες υποθέσεις που αφορούσαν Οθωμανές εβραίες. Πιο συγκεκριμένα, την χρονιά 1729, 80 μουσουλμάνες απευθύνθηκαν στο δικαστήριο του Γαλατά για κληρονομικά και 2 χριστιανές. Το συνολικό ποσοστό γυναικών για αυτήν την χρονιά ήταν 36.1%, οι μουσουλμάνες αποτελούσαν το 29.1% και οι χριστιανές μόλις το 7%. Την συγκεκριμένη χρονιά δεν βρέθηκαν αρχεία που να αφορούν εβραίες γυναίκες. Το 1769, βρέθηκαν αρχεία για 30 μουσουλμάνες και 9 χριστιανές με ποσοστά 16.5% και 5% αντίστοιχα. Πάλι δεν υπήρχαν υποθέσεις που να αφορούσαν εβραίες στα αρχεία που μελετήθηκαν. Το 1789, βρέθηκαν 48 αρχεία μουσουλμάνων γυναικών, 24 χριστιανών και βρέθηκε μόλις ένα που αφορούσε μία εβραία γυναίκα. Τα ποσοστά αυτής της χρονιάς ήταν 19.4%, 9.7% και 4% αντίστοιχα. Παρατηρούμε ότι υπάρχει μία άνοδος των χριστιανών γυναικών που απευθύνονταν στα δικαστήρια (Αρμένιων και Ελλήνων), οι παρουσία μουσουλμάνων παραμένει σταθερή, ενώ όπως είπαμε, δεν βρέθηκαν σχεδόν καθόλου αρχεία που να αφορούν εβραίες. Όπως έχουμε πει και σε άλλο σημεία του κεφαλαίου

²⁴ Ο.π., 236-237

αυτού, η διαφορά αυτή είναι πιο πιθανό να οφείλεται στον διαφορετικό τρόπο ζωής και τη θρησκεία των γυναικών που τους περιόριζε περισσότερο.²⁵

2.4 Επίλογος

Συνοψίζοντας, οι γυναίκες λοιπόν είχαν διαφορετική αντιμετώπιση από τους άντρες σε ό,τι αφορά καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Η κατοχή τέτοιας περιουσίας τους δημιουργούσε προβλήματα με άλλους διεκδικητές των εκτάσεων, οπότε συχνά επέλεγαν να τις πουλήσουν και να επενδύσουν τα χρήματά τους αλλού, για να έχουν σταθερά έσοδα. Είναι αξιοθαύμαστο ότι παρά τις δυσκολίες, κάποιες επέλεγαν να αγοράσουν αγροτική γη και να την αξιοποιήσουν. Την περιουσία τους την εκμεταλλεύονταν με σκοπό να αυξήσουν τα κέρδη τους. Κάποιες με ακίνητη περιουσία επέλεγαν να την ενοικιάσουν σε τρίτο. Μερικές με την ιδιοκτησία που διέθεταν γίνονταν εταίροι σε επιχειρήσεις, συνέταιροι με εμπόρους ή δανειστές. Γενικότερα φαίνεται, ότι η εικόνα γυναικών που ασχολούνται μόνο με τα του σπιτιού, που μπορεί να ήταν πραγματικότητα για πολλές από τις Οθωμανές, δεν ίσχυε για όλες, καθώς πολλές είχαν ενεργό ρόλο στις χρηματοοικονομικές υποθέσεις των πόλεων. Αυτό δεν σημαίνει, ότι πολλοί συχνά προσπαθούσαν να τις εκμεταλλευτούν και να μην τις αφήσουν να χρησιμοποιούν τις περιουσίες, που ήταν δικαιωματικά δικές τους, αναγκάζοντάς αυτές να καταφεύγουν στη δικαιοσύνη.

²⁵ F. Gocek, M. Baer, " *Social boundaries of Ottoman women's experience in eighteenth-century Galata court records* " , *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era* , 1997, Brill, σ.52-53

3. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΡΓΑΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΟΙ

Οι γυναίκες συμμετείχαν στην οικονομική ζωή της χώρας και με άλλους τρόπους πέρα από αυτούς που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο αυτό, θα προσπαθήσω να αναλύσω την συμβολή των Οθωμανών γυναικών στο εμπόριο και την παραγωγή προϊόντων, κυρίως της κλωστοϋφαντουργίας και των υφασμάτων, καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίον αντιμετωπίζονταν από το κράτος και τους άντρες του κλάδου. (Άξιο αναφοράς είναι, ότι η οικονομία της Τουρκίας σήμερα, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κλωστοϋφαντουργία. Αν ο κλάδος αυτός της βιομηχανίας της, υποστεί ζημιά με οποιονδήποτε τρόπο, τότε αυτό θα έχει μεγάλο αντίκτυπο στην κοινωνία της. Η βιομηχανία αυτή και η σημασία της σήμερα, έχει μεγάλη παράδοση και αποτελεί μεγάλο κομμάτι της ιστορίας της Τουρκίας.²⁶)

Οι πηγές που έχουμε για τις γυναίκες είναι περιορισμένες και αυτό συνέβη μάλλον, γιατί οι Οθωμανές δούλευαν κρυφά από το κράτος και τις συντεχνίες. Η έρευνα στον κλάδο αυτό, είναι ακόμα πιο δύσκολη από ότι η έρευνα για την ιδιοκτησία. Υπάρχουν πολλοί λίγοι ερευνητές που θέλησαν να ασχοληθούν με τη ζωή των εργατών και οι μόνες έρευνες που έχουν γίνει, είναι πάλι μετά το 1970. Τότε ήταν που ο ακαδημαϊκός κόσμος άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον για τη ζωή των αφανών και απλών καθημερινών ανθρώπων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αλλά ακόμα και τότε, οι περισσότεροι ερευνητές φαίνεται να επικεντρώθηκαν περισσότερο στους έμπορους, παρά στους χωρικούς, τους εργάτες, τους τεχνίτες κλπ. Επιπλέον η έρευνα για τις γυναίκες εργάτριες, είναι ακόμα πιο δύσκολη, γιατί πολλοί λίγοι ενδιαφέρθηκαν να ασχοληθούν με τα δύο φύλα ξεχωριστά. Σε αυτό βέβαια ίσως έπαιξε ρόλο, το ότι οι πηγές που έχουμε είναι περιορισμένες και δεν αναφέρονται σε γυναίκες, παρά μόνο στα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το τελευταίο που θα ήθελα να αναφέρω όσον αφορά τις έρευνες για την εργασία στην Οθωμανική αυτοκρατορία, είναι ότι, στην πλειοψηφία τους, δίνουν έμφαση στους εργάτες συντεχνιών και στις αναφορές τους, οι ερευνητές, πάντα υποθέτουν ότι όλα τα μέλη ήταν άντρες. Συνεπώς, δεν ξέρουμε τι ακριβώς συνέβαινε με τις γυναίκες που ήθελαν να ασχοληθούν με τα επαγγέλματα που οργανώνονταν σε συντεχνίες.²⁷

²⁶Ö.Önday, «A trial research on turkish textile research», *International Journal of Contemporary Applied Sciences*, 2015, Vol. 2 No. 12, σ.297

²⁷ D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.100-101

Περίπου τα τρία τέταρτα των κατοίκων της Αυτοκρατορίας ζούσαν στις επαρχίες και είχαν κάποιου είδους αγροτική ασχολία. Πολλές οικογένειες αγροτών κέρδιζαν επιπλέον εισόδημα από τα ορυχεία και την βιοτεχνία. Στα ορυχεία, όπως είναι αναμενόμενο, εργάτες ήταν μόνο άντρες. Δεν συνέβαινε, όμως το ίδιο και στα άλλα επαγγέλματα, όπως αυτά που είχαν να κάνουν με την ανεπίσημη παραγωγή προϊόντων στο σπίτι²⁸.

Τεχνίτριες, όπως και εργάτριες ήταν κατά κύριο λόγο γυναίκες από κατώτερα κοινωνικά στρώματα και από όλες τις θρησκείες. Αναφέρθηκα, εν συντομία στο προηγούμενο κεφάλαιο στο γεγονός, ότι οι συντεχνίες της εποχής δεν δέχονταν ως μέλη τους γυναίκες και υπάρχουν αναφορές από δικαστικές διαμάχες ανάμεσα σε συντεχνίες και γυναίκες, που προσπάθησαν να λειτουργήσουν οι ίδιες κάποιο εργαστήριο, που κληρονόμησαν, δουλεύοντας ως εργάτριες. Απέναντι λοιπόν, σε αυτό το εχθρικό κλίμα, πολλές γυναίκες τα παρατούσαν και επέλεξαν να πουλήσουν ή να νοικιάσουν σε τρίτους, τα εργαστήρια και τον εξοπλισμό τους. Γυναίκες, όμως, από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που έπρεπε να δουλέψουν, έβρισκαν άλλες λύσεις, τις οποίες θα αναλύσουμε παρακάτω.

3.1 Συντεχνίες

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να κάνω μία αναφορά στις συντεχνίες και στον τρόπο που λειτουργούσαν, ώστε να καταλάβουμε τι είχαν να αντιμετωπίσουν, οι Οθωμανές της εποχής. Η καταγωγή των συντεχνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελεί μέχρι και σήμερα ένα αίνιγμα. Περίπου τον 17^ο αιώνα, άρχισε μία πιο συστηματική καταγραφή των συντεχνιών, οπότε και έχουμε περισσότερες και πιο ολοκληρωμένες πληροφορίες, για τις συντεχνίες στις αστικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι συντεχνίες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ήταν ένα είδος οργανισμού ή ομάδας, που σκοπό είχε να ενώσει τους τεχνίτες ενός κλάδου, για παράδειγμα τους τσαγκάρηδες, με σκοπό να προστατευθούν τα δικαιώματα και τα συμφέροντα του κλάδου. Όσοι ήταν μέλη, έπρεπε να ακολουθούν τους κανόνες και ως αντάλλαγμα, απολάμβαναν υποστήριξη και προστασία από την ίδια την συντεχνία. Οι συντεχνίες ήταν οργανωμένες ιεραρχικά και σύμφωνα με τις

²⁸ Ο.π., σ.94-98

αναφορές που υπάρχουν και τις έρευνες που έχουν γίνει απολάμβαναν την στήριξη του κράτους.²⁹

Η ανάγκη για τη δημιουργία συντεχνιών αυξήθηκε πολύ εκείνη την εποχή, αφού η πλειοψηφία του πληθυσμού, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν τεχνίτες σε κάποιον κλάδο (δεν γνωρίζουμε τι ποσοστό από τους τεχνίτες ήταν γυναίκες, έστω και ανεπίσημα, αν και αυτό ίσως οφείλετε στο ότι, όπως είπαμε, οι συντεχνίες, από όσο ξέρουμε, δεν δέχονταν να έχουν μέλη γυναίκες, οπότε δεν υπάρχουν επίσημες αναφορές σε αυτές). Κάποιος που ήθελε να αρχίσει να ασχολείται με έναν κλάδο δεν μπορούσε να γίνει μέλος στις συντεχνίες, αν δεν είχε το *getik*. Αυτό ήταν κάτι σαν άδεια του 18^{ου} αιώνα, που έδινε το δικαίωμα σε κάποιον να ασχοληθεί με μία τέχνη. Η άδεια αυτή μπορούσε να κληρονομηθεί, από πατέρα σε γιό, αν και δεν είναι ξεκάθαρο τι συνέβαινε σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε άντρας κληρονόμος. Αν συμφωνούσαν όλοι οι τεχνίτες μίας συντεχνίας, η άδεια, που συμπεριλάμβανε τα εργαλεία και τον εξοπλισμό του τεχνίτη, περνούσε στα χέρια κάποιου εκπαιδευόμενου τεχνίτη. Το ίδιο συνέβαινε και αν ο τεχνίτης άφηνε πίσω γιο πολύ μικρό για να τον διαδεχτεί. Η άδεια, σε αυτήν την περίπτωση, περνούσε προσωρινά μόνο στα χέρια του εκπαιδευόμενου τεχνίτη, μέχρι ο γιος του νεκρού να είναι σε ηλικία που να μπορεί να ασκεί το επάγγελμα. Υπάρχουν αναφορές, σε κάποιες γυναίκες, που κληρονόμησαν εργαστήρια και εργαλεία, αλλά από ότι φαίνεται, οι συντεχνίες μετά δεν τους αναγνώριζαν το δικαίωμα στην άσκηση του επαγγέλματος, οπότε ίσως τα εργαλεία και το εργαστήριο δεν συνοδεύονταν πάντα από το *getik*. Οι έρευνες πάνω σε αυτό το κομμάτι δεν είναι ξεκάθαρες και οι πηγές άντλησης πληροφοριών είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε, ότι με τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν το 1839, γνωστές και ως Τανζιμάτ, η κυβέρνηση αναγνώρισε τα εργαστήρια και τα εργαλεία ως ιδιωτική περιουσία και απαγόρευσε από τις συντεχνίες να επεμβαίνουν στην διαχείριση τους. Έτσι οι ιδιοκτήτες μπόρεσαν επιτέλους να τα κληροδοτούν ή να τα μεταβιβάζουν σε όποιον ήθελαν, ακόμα και σε γυναίκες. Το τι γινόταν πριν από τις μεταρρυθμίσεις αυτές, δεν είναι ξεκάθαρο. Πάντως, αφού ακόμα και για τους άντρες ήταν δύσκολο να μουν, επίσημα, σε κάποιον κλάδο ως τεχνίτες, καταλαβαίνουμε τι αντιμετώπιζαν οι Οθωμανές.³⁰

Το *getik* είχε δημιουργηθεί από το κράτος, μετά από παράπονα των συντεχνιών για τους τεχνίτες που δεν είχαν την ανάλογη, σύμφωνα με τη γνώμη των μελών των συντεχνιών, εμπειρία και δεξιότητες στο επάγγελμα, αλλά το ασκούσαν και τους έπαιρναν τους πελάτες

²⁹ O.Yildirim, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era", *International Review of Social History*, 2008, Vol. 53 Sup. 16, Cambridge University Press, σ.77

³⁰ Ο.π.,σ.89-92

μειώνοντας έτσι τα κέρδη τους. Οι συντεχνίες απέκτησαν, λοιπόν, με αυτόν τον τρόπο το μονοπώλιο.

Όλα τα παραπάνω, πιθανόν να δημιουργούν την εντύπωση ότι μόνο τεχνίτες μέλη συντεχνιών, μπορούσαν να ασκούν κάποιο επάγγελμα, αλλά αυτό δεν είναι αλήθεια. Υπήρχαν και ανεξάρτητοι τεχνίτες, οι οποίοι, μάλιστα, μετά την εμφάνιση των *getik* αυξήθηκαν. Υπάρχουν αναφορές από τον 16^ο και 17^ο αιώνα, για δίκτυα παραγωγής που έστηναν οι έμποροι, ανεξάρτητα από τις συντεχνίες και το κράτος. Τα μέλη των συντεχνιών, αντιδρούσαν φυσικά και πάλι και ανέφεραν τα παράπονα τους στις αρχές του εκάστοτε τόπου, καταγγέλλοντας ότι οι ανεξάρτητοι τεχνίτες και οι πρακτικές τους, τους προκαλούσε ζημιά στα έσοδα. Για να νικήσουν τον ανταγωνισμό, που θεωρούσαν άδικο, πολλοί έκαναν εμπόριο στα πλαίσια των συντεχνιών, αλλά και έξω από αυτές. Δηλαδή ένας τεχνίτης, που ήταν μέλος της συντεχνίας του επαγγέλματος του, δούλευε σύμφωνα με τους κανόνες της, αλλά παράλληλα, διατηρούσε και έψαχνε πελάτες και ως ανεξάρτητος. Έτσι και δεν έχανε την προστασία και την υποστήριξη της ένωσης, αλλά μπορούσε και να δουλέψει με τον τρόπο των ανεξάρτητων, για να τους ανταγωνιστεί και να ικανοποιήσει τους πελάτες του και τους εμπόρους. Με τον καιρό όμως αυτό έκανε κακό στις ενώσεις αυτές και πολλά επαγγέλματα που παλιά ήταν οργανωμένα σε συντεχνίες, κατέληξαν να ασκούνται από ανεξάρτητους τεχνητές μόνο, και αυτές έπαψαν να υπάρχουν. Οι μόνες συντεχνίες που φαίνεται να μην επηρεάστηκαν από εξωτερικούς τεχνίτες, ήταν αυτές που εξυπηρετούσαν την Υψηλή Πύλη. Επίσης οι συντεχνίες στην Κωνσταντινούπολη είχαν καλύτερη τύχη, γιατί η πολιτεία τις στήριζε περισσότερο, ενώ στις άλλες περιοχές, οι συντεχνίες δεν είχαν την ίδια στήριξη, οπότε και σταδιακά εξαφανίστηκαν από το προσκήνιο.³¹ Δεν ξέρουμε με λεπτομέρειες πως λειτουργούσαν και γιατί τελικά χάθηκαν. Γνωρίζουμε ότι και άλλοι παράγοντες πιθανών να συνέβαλαν στην εξαφάνιση των συντεχνιών με την μορφή που είχαν τότε από το προσκήνιο. Κάποιοι τεχνίτες έβαζαν τις άδειες τους ως εγγύηση για δάνεια που είχαν πάρει ενώ κάποιοι τις πουλούσαν σε άτομα χωρίς εκπαίδευση, είτε γιατί δεν ήθελαν να ασκούν το επάγγελμα άλλο, είτε γιατί είχαν κληρονομήσει την άδεια από κάποιο συγγενή και δεν την ήθελαν. Αυτό, φυσικά, μείωσε την ποιότητα της δουλειάς των μελών των συντεχνιών και έχασαν το επιχείρημα της ποιότητας και της εμπειρίας, που ήταν η κύρια δικαιολογία που χρησιμοποιούσαν όταν ήθελαν την στήριξη του κράτους, απέναντι στους ανεξάρτητους τεχνίτες. Κοντά στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο ευρωπαϊκός ανταγωνισμός στο εμπόριο αυξήθηκε και πολλές συντεχνίες δεν άντεξαν και κατέρρευσαν. Ανάμεσα στις

³¹ Ο.π., 76-78,85-86

συντεχνίες που λύγισαν απέναντι από τον ανταγωνισμό και τα φθηνά προϊόντα της Ευρώπης, ήταν η συντεχνία μοχέρ στην Άγκυρα και αυτή των κατασκευαστών μάλλινων, στην Θεσσαλονίκη. Αυτές οι δύο, εξαφανίστηκαν τελείως. Αντίθετα, οι συντεχνίες που παρά τις νέες δυσκολίες, αναδιοργανώθηκαν και ακολούθησαν μία γραμμή πιο οργανωμένη ιεραρχικά και με πιο αυστηρούς κανόνες, κατάφεραν να μείνουν στο προσκήνιο. Οι, αλλαγμένες πλέον, αυτές συντεχνίες κατάφεραν και επιβίωσαν και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.³²

3.2 Η στάση που κράτησε το κράτος

Δεν θα ήταν επιπόλαιο να υποθέσουμε ότι το κράτος ήξερε ότι οι γυναίκες συνέχιζαν να δουλεύουν έτσι, αλλά δεν ήθελε να κάνει κάτι για να τις εμποδίσει. Οι αποφάσεις άλλωστε, που έπαιρναν οι κρατικοί υπάλληλοι σε σχέση με την εργασία των γυναικών, φαίνεται να ήταν αρκετά πρόχειρες και με βάση τα επανειλημμένα παράπονα των συντεχνιών, δεν ήταν καθόλου αποτελεσματικές στο να εμποδίζουν κάποιον να δουλεύει από το σπίτι. Πώς άλλωστε να τις εμποδίσει, αφού δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι κάποιος έκανε ελέγχους ή ότι υπήρχε κάποιο είδος τιμωρίας που εφαρμοζόταν για όσους εργάζονταν από το σπίτι παρά τις απαγορεύσεις. Φαίνεται, πως η κυβέρνηση ενέκρινε την εργασία των γυναικών, αλλά θέλοντας να μην δυσαρεστήσει τις συντεχνίες, έπαιρνε αποφάσεις που φαινομενικά θα βοηθούσαν στην επίλυση του προβλήματος, στην πραγματικότητα όμως, δεν είχαν καμία απολύτως δύναμη και κανένα τρόπο να εφαρμοστούν. Την πεποίθηση αυτή, ότι δηλαδή η κυβέρνηση γνώριζε και υποστήριζε την δουλειά των γυναικών, την υποστηρίζει μία αναφορά από το 1761. Τότε οι εργάτες ενός εργαστηρίου βελούδου παραπονέθηκαν, ότι οι αρχιτεχνίτες δεν τους επέτρεπαν να πάρουν αργαλειούς για να έχουν στα σπίτια τους και τους άφηναν μόνο να αγοράσουν εργαστήρια και εξοπλισμό για αυτά. Τους ζητούσαν, όμως, υπέρογκα ποσά, τα οποία δεν μπορούσαν να καλύψουν. Είναι πιθανό ότι οι εργάτες αυτοί ήθελαν τους αργαλειούς, για να δουλεύουν οι γυναίκες και τα παιδιά τους στο σπίτι ή έστω για να δουλεύουν και σπίτι τους, ανεξάρτητα από τα αφεντικά και τις συντεχνίες τους. Σε αυτήν την περίπτωση το κράτος απαγόρευσε στους αρχιτεχνίτες να επεμβαίνουν στην απόφαση των εργατών τους, να στήσουν αργαλειούς στα σπίτια τους, αφού θα ήταν μέσα στην ιδιωτική κατοικία τους. Η κυβέρνηση έκανε τα στραβά μάτια και δεν επέβαλε τις ίδιες τις αποφάσεις της, γιατί έβλεπε ότι υπήρχε

³²D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.102-103

αυξημένη ζήτηση για εξαγωγές προϊόντων και αυτό θα επέφερε περισσότερα κέρδη στο κράτος και στον σουλτάνο.³³

3.3 Ανεξάρτητοι τεχνίτες και έμποροι

Το διαρκές εμπόδιο, όμως, που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι συντεχνίες καθ' όλη τη διάρκεια ύπαρξής τους, ήταν οι εργάτες ή μάλλον οι εργάτριες, που δούλευαν από το σπίτι σε συνεργασία με εμπόρους. (Όπως είπαμε, υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία που να δείχνουν ότι οι γυναίκες ήταν μέλη συντεχνιών. Πιθανόν να είχαν δικές τους ενώσεις που να αφορούσαν υπηρεσίες που προσέφεραν μόνο γυναίκες, όπως ο χορός, το τραγούδι, το πλύσιμο των ρούχων και η φροντίδα παιδιών καθώς επίσης και οργανώσεις που ασχολούνταν με το εμπόριο στα χαρέμια³⁴.) Για παράδειγμα στη Κωνσταντινούπολη οι τεχνίτες ειδικά οι νέοι, που έπρεπε να περάσουν μια περίοδο εκπαίδευσης, για να αποκτήσουν τις ικανότητες που απαιτούσαν οι συντεχνίες, παραπονιόντουσαν, ότι οι έμποροι προσλάμβαναν ανειδίκευτους εργάτες άντρες και γυναίκες, για να μην προσλάβουν εκείνους, που χρέωναν περισσότερα για τη δουλειά τους, και έτσι τους μείωναν το εισόδημα. Το παράπονο αυτό έγινε από τεχνίτες- ράφτες, σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις το 1745 και το 1762. Σε αυτές τις περιπτώσεις, εκδόθηκαν αυτοκρατορικές διαταγές που ζητούσαν από τον καδή να πάρει αποφάσεις με βάση τους κανονισμούς της συντεχνίας. Οι τεχνίτες στρέφονταν συχνά προς το κράτος, για να λύσει το πρόβλημα των ανεξάρτητων εργατών, αλλά όσο τους δίνονταν παραγγελίες για προϊόντα, τόσο συνέχιζαν να εργάζονται και να βγάζουν με αυτόν τον τρόπο τα προς το ζην.³⁵

Η Προύσα του 17^{ου} αιώνα, είναι πάλι η πόλη στην οποία έχουν γίνει οι περισσότερες και καλύτερες ποιοτικά καταγραφές της κατάστασης των συντεχνιών. Εκεί άνθιζε το σύστημα των εξωτερικών συνεργατών (putting-out system), όπου έμποροι πλήρωναν εργάτες που δεν ανήκαν σε συντεχνίες, για να αναλάβουν να φτιάξουν τα προϊόντα των παραγγελιών που είχαν λάβει. Τα άτομα αυτά ήταν συνήθως, γυναίκες, νεαρά κορίτσια και παιδιά. Η βιοτεχνία μεταξιού ήταν αυτή στην οποία παρατηρούνται τα μεγαλύτερα ποσοστά ανάθεσης δουλειάς σε εξωτερικούς συνεργάτες, και ειδικά σε γυναίκες και παιδιά που δούλευαν στο σπίτι τους και δεν είχαν ανάμειξη με συντεχνίες. Οι συντεχνίες και οι ανεξάρτητοι συνεργάτες, είχαν

³³ Ο.π.,σ. 83-84

³⁴ F.Zarinebaf-Shahr, "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850", *International Labor and Working-Class History*, 2001, vol.60, Cambridge University Press,σ. 146

³⁵ Ο.π.,σ.146

δουλειά και κατάφερναν να επιβιώνουν και ο λόγος είναι ότι υπήρχε αυξημένη ζήτηση σε εγχώριο, αλλά και σε διεθνές επίπεδο, όσον αφορά το μετάξι και από ότι φαίνεται, η οικονομία της Προύσας, την περίοδο του 17^{ου} αιώνα, ήταν σε φάση ανάπτυξης και ευημερίας. Οπότε, αυτό αποτελεί μία πιθανή εξήγηση γιατί μπόρεσε να επιβιώσει αυτό το σύστημα στην περιοχή αυτή και σε άλλες όχι.³⁶ Κιόλας από τον 16^ο αιώνα, πιθανόν και νωρίτερα, έμποροι προσλάμβαναν γυναίκες στην Άγκυρα για να γνέψουν μοχέρ. Τον 17^ο αιώνα, υπάρχουν αναφορές σε γυναίκες που δούλευαν από το σπίτι και ασχολούνταν με τα διάφορα στάδια της κλωστοϋφαντουργίας, από το να γνέθουν τις κλωστές, μέχρι το κέντημα. Στην Προύσα, οι γυναίκες είχαν στα σπίτια τους αργαλειούς και έγνεθαν κλωστές από μετάξι, ενώ ασχολούνταν με το βάψιμο αυτών των κλωστών, τις οποίες μετά έδιναν στους εμπόρους που τις προσλάμβαναν. Για άλλη μια φορά, οι συντεχνίες της Προύσας, αλλά και τις Κωνσταντινούπολης, υπέβαλλαν αρκετά αιτήματα προς το κράτος και απαιτούσαν να απαγορευτεί στις γυναίκες αυτές να ασκούν το επάγγελμα αυτό, αφού, όπως υποστήριζαν, δεν είχαν τις γνώσεις και τις δεξιότητες για να ράβουν και να γνέθουν. Οι γυναίκες αυτές, σύμφωνα με τους τεχνίτες, έραβαν ψεύτικα λουλούδια στο σπίτι τους, τα οποία ήταν χαμηλής ποιότητας. Το κράτος, πήρε απόφαση υπέρ των συντεχνιών, και διέταξε να σταματήσουν τις εργασίες στο σπίτι.³⁷

Παρά τις προσπάθειες των συντεχνιών να εξαλείψουν την παραγωγή των εξωτερικών συνεργατών και παρά τις αποφάσεις του κράτους που τη δυσκόλευαν, η παραγωγή συνεχίστηκε και πολλές γυναίκες και νεαρά κορίτσια συνέχισαν να εργάζονται και να πολεμούν το μονοπώλιο που είχε δημιουργηθεί. Φυσικά η δυνατότητα που είχαν να δουλεύουν δεν θα υπήρχε αν οι έμποροι, ο οποίοι ήταν και αυτοί που προμήθευαν τους τεχνίτες με τα ακατέργαστα υλικά, δεν τις προσλάμβαναν να δουλέψουν για εκείνους. Ο λόγος που οι έμποροι τις προτιμούσαν, ήταν φυσικά επειδή ήταν φθηνότερα εργατικά χέρια. Μπορεί οι τεχνίτες, μέλη των συντεχνιών να υποστήριζαν ότι η δουλειά που έκαναν οι γυναίκες αυτές ήταν χαμηλότερης ποιότητας, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποστηρίζουν αυτή την άποψη τους. Είναι πιθανόν να ήταν απλά μία δικαιολογία που χρησιμοποιούσαν για να εξαλείψουν τον ανταγωνισμό, με τη βοήθεια του κράτους και των κυβερνητικών και δικαστικών αποφάσεων. Οπότε για τους έμπορους οι γυναίκες αποτελούσαν μία

³⁶ D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.103

³⁷ F.Zarinebaf-Shahr, "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850", *International Labor and Working-Class History*, 2001, vol.60, Cambridge University Press, σ.145-146

οικονομικότερη επιλογή συνεργατών, που τους ετοίμαζαν την ίδια ποσότητα προϊόντων και στην ίδια ποιότητα. Επομένως είναι φυσικό να τις προτιμούσαν.³⁸

Παράλληλα, από τον 16^ο αιώνα, στην κοινωνία των εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρατηρούμε ότι οι γυναίκες δούλευαν στα σπίτια τους μαζί με τους άντρες τους. Παρήγαγαν υφάσματα και παπούτσια, ενώ πολλές φορές βοηθούσαν στην παραγωγή και τα παιδιά τους. Από ότι φαίνεται από την νοοτροπία που επικρατούσε στην εβραϊκή κοινωνία, οι γυναίκες δεν έπαιρναν οι ίδιες τα λεφτά που έβγαζαν, ούτε είχαν ελευθερία στη διαχείριση τους. Έπρεπε, όμως να βοηθήσουν τους άντρες τους και να φροντίσουν για την οικογένεια. Επίσης, οι εβραίες ήταν που έμπαιναν στα χαρέμια και έκαναν εμπόριο με τις γυναίκες μέσα. Ο λόγος είναι ότι δεν επιτρεπόταν η είσοδος στους άντρες, οπότε οι έμποροι, πήγαιναν απέξω από τα χαρέμια με τις γυναίκες τους και τις περίμεναν να βγουν³⁹. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι χωρίς τις γυναίκες θα ήταν αδύνατο για αυτούς να πουλήσουν τα προϊόντα τους εκεί.

Ένας από τους κλάδους της βιοτεχνίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αναπτυσσόταν με ταχύτατους ρυθμούς κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα ήταν η βιοτεχνία του μεταξιού. Σε αυτήν οι γυναίκες ασχολούνταν με όλα τα στάδια της. Αυτό το γνωρίζουμε χάρη σε αναφορές που υπάρχουν από την Προύσα και την Κωνσταντινούπολη. Οι ικανότητες που ανέπτυξαν με την ενασχόληση τους με το κέντημα, σίγουρα έφταναν και πολλές φορές μάλιστα ξεπερνούσαν αυτές των αντρών τεχνιτών. Οι γυναίκες αυτές, όπως είπαμε, αφού δούλευαν από το σπίτι, χρέωναν λιγότερα για τη δουλειά τους, οπότε το κόστος παραγωγής για τους εμπόρους ήταν χαμηλότερο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι τεχνίτες, μέλη των συντεχνιών και αφεντικά σε εργαστήρια με πολλούς εργάτες, να πρέπει να χρεώνουν και αυτοί λιγότερο για να κρατήσουν την δουλειά τους. Άρχισαν τότε να δίνουν λιγότερα λεφτά στους τεχνίτες που απασχολούσαν στα εργαστήρια, ώστε να μπορέσουν να δίνουν τα προϊόντα που έφτιαχνα σε ανταγωνιστικές τιμές. Συνέπεια αυτού ήταν οι εργάτες κάποιων εργαστηρίων, δεν είναι γνωστό ποιων και πόσοι, να βγουν σε διαμαρτυρία για να απαιτήσουν υψηλότερη πληρωμή ανά κομμάτι προϊόντος. Η οθωμανική διοίκηση θέλοντας να ικανοποιήσει και τους εργάτες, αλλά και τους τεχνίτες, είδε ως λύση την απαγόρευση των εξωτερικών συνεργατών. Ο στόχος φυσικά ήταν οι τιμές, που οι έμποροι αγόραζαν τα προϊόντα από τα εργαστήρια, να επιστρέψουν στα

³⁸D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.102-104

³⁹R.Schwarzwald, "The Status of 16th Century Jewish Women in the Ottoman Empire According to Seder Nashim and Shulhan Hapanim in Ladino", *Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal*, 2017, vol.14 no.1, σ11-13

επίπεδα που ήταν πριν την ύπαρξη του ανταγωνισμού και οι εργάτες να πληρώνονται όσα και πριν.⁴⁰

Οι συντεχνίες δεν δέχτηκαν τις γυναίκες σαν ισότιμα μέλη, αρνούνταν να τις αφήνουν να ασκούν τα επαγγέλματα που ήθελαν ελεύθερα. Αν είχαν βρει τρόπο να συνεργάζονται με τις Οθωμανές, είτε ως εργάτριες στα εργαστήρια μελών τους είτε ως ιδιοκτήτριες και τεχνίτριες σε δικά τους εργαστήρια και αν τις είχαν αποδεχτεί ως ισότιμες και ισάξιες, τότε αυτές δεν θα χρειαζόταν να στραφούν στην συνεργασία με τους εμπόρους και ίσως οι ίδιες οι συντεχνίες να είχαν διαφορετική κατάληξη αν και κανείς δεν μπορεί να το ξέρει αυτό με σιγουριά, γιατί και άλλοι λόγοι συνέβαλλαν στην εξαφάνισή τους. Δυστυχώς, όμως, και για τις συντεχνίες και για τις γυναίκες, οι έμποροι ήταν αυτοί που βγήκαν πιο κερδισμένοι από αυτό, αφού κατάφεραν να αποκτήσουν πιο ενεργό ρόλο στην διαδικασία παραγωγής και ουσιαστικά κατέληξαν να ελέγχουν την εργατική «σκηνή».

3.4 Κατάσταση από την περίοδο Τανζιμάτ και μετά

Ένα παράδειγμα συνεργασίας εμπόρων και εργατριών, είναι αυτό που συνέβη στην Κωνσταντινούπολη το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν οι έμποροι αντίκας, ξέμειναν από παλιές, αυθεντικές δαντέλες. Τις δαντέλες αυτές τις πουλούσαν σε ευρωπαίους αγοραστές, αλλά όταν τελείωσαν τα αποθέματα της αυθεντικής δαντέλας, οι έμποροι φυσικά έπρεπε να σκεφτούν ένα τρόπο, ώστε να μην χάσουν τους πελάτες τους και τα κέρδη τους. Έτσι, έστησαν ένα δίκτυο στο οποίο μίσθωναν γυναίκες ώστε να ράβουν τα παλιά σχέδια πάνω σε δαντέλες και να δημιουργούν προϊόντα απομιμήσεις. Στη συνέχεια, άρχισαν να φτιάχνουν και καινούργια σχέδια. Το δίκτυο αυτό οργανωνόταν ως εξής: Οι έμποροι αντίκας προμήθευαν την πρώτη ύλη, που οι ίδιοι αγόραζαν από την Ευρώπη, στα σπίτια των γυναικών. Οι γυναίκες έπαιρναν το νήμα, έφτιαχναν δαντέλες και τις έδιναν πίσω στους εμπόρους, οι οποίοι τις διέθεταν στην ευρωπαϊκή αγορά. Οι γυναίκες πληρώνονταν ανάλογα το βάρος του τελικού προϊόντος και υπολογίζεται ότι κάθε χρόνο η παραγωγή έφτανε τα ογδόντα χιλιάδες κιλά. Εικάζεται ότι με αυτόν τον τρόπο, δημιουργήθηκαν περίπου 7.600 νέες δουλειές, οι οποίες αντικατέστησαν κάποιες από αυτές που είχαν χαθεί το πρώτο μισό του αιώνα. Υπάρχουν και άλλα τέτοια παραδείγματα αλλαγής του τρόπου παραγωγής προϊόντων. Η εφευρετικότητα των εμπόρων απέναντι στις νέες δυσκολίες, που εμφανίστηκαν με τον ανταγωνισμό από την

⁴⁰ D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.103

Ευρώπη, οδήγησε στην δημιουργία θέσεων εργασίας για πολλές γυναίκες που το είχαν ανάγκη.⁴¹

Στις αρχές και μέχρι το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, οι ανεξάρτητοι τεχνίτες και οι ιδιοκτήτες εργαστηρίων μειώθηκαν δραματικά, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός ανθρώπων που δούλευαν για κάποιο αφεντικό. Αυτό συνέβη σε πολλούς κλάδους, και οδήγησε τις συντεχνίες πολλών μεγάλων πόλεων στην εξαφάνιση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι τσαγκάρηδες της Κωνσταντινούπολης. Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο κλάδος αυτός ήταν σχεδόν ανύπαρκτος στην συγκεκριμένη πόλη. Όμως, μέσα στα επόμενα 50 χρόνια, κατάφερε να αναπτυχθεί περισσότερο από ποτέ. Αν και οι συντεχνίες είχαν σταματήσει να υπάρχουν, οι τσαγκάρηδες δούλευαν πλέον σε αποκεντρωμένα εργαστήρια, υπό την επίβλεψη ενός τεχνίτη-αφεντικού. Κάθε εργαστήριο είχε πέντε με δεκαπέντε εργάτες, άντρες και γυναίκες και ο κάθε ένας ήταν υπεύθυνος για ένα συγκεκριμένο στάδιο της παραγωγής. Τα εργαστήρια έπαιρναν τις πρώτες ύλες από τους εμπόρους και μετά τους πουλούσαν πάλι πίσω το ολοκληρωμένο προϊόν. Οι έμποροι στη συνέχεια έσπρωχναν τα προϊόντα στην εγχώρια, αλλά και στην διεθνή αγορά. Το αρνητικό αυτής της εξέλιξης, ήταν ότι οι εργάτες, έπαιρναν πολύ μικρούς μισθούς για τη δουλειά τους.⁴²

Στα μέσα προς τέλος του 19^{ου} αιώνα οι έμποροι, Οθωμανοί και ξένοι, ήθελαν να ικανοποιήσουν την ζήτηση της αγοράς για προϊόντα, άρχισαν να προσλαμβάνουν μόνο γυναίκες(π.χ. για να δέσουν τους κόμπους των χαλιών). Οι γυναίκες αυτές ήταν κατά κύριο λόγο μη μουσουλμάνες, γιατί εκείνες δέχονταν να δουλεύουν με λιγότερα λεφτά, αφού τότε δεν είχαν άλλη επιλογή.⁴³ Έτσι για τους εμπόρους τα γυναικεία εργατικά χέρια σήμαιναν χαμηλότεροι μισθοί, οι χαμηλότεροι μισθοί είχαν ως αποτέλεσμα ένα χαμηλότερο κόστος παραγωγής και αυτό με τη σειρά του, σήμαινε ότι τα Οθωμανικά προϊόντα μπορούσαν να παραμένουν ανταγωνιστικά απέναντι στον διεθνή ανταγωνισμό. Το κόστος βέβαια αυτής της νίκης, ήταν η εκμετάλλευση των γυναικών.

Παράλληλα με τα παραπάνω γεγονότα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται μία μείωση στη ζήτηση των υφασμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράγοντες που συνέβαλλαν σε αυτό ήταν η μαζική παραγωγή των ίδιων προϊόντων, από Ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες τα

⁴¹ D.Quataert, "Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800-1914", *Review (Fernand Braudel Center) Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations*, 1988, Vol. 11 No. 2, Research Foundation of State University of New York, σ. 173-174

⁴² Ο.π.,σ.174-176

⁴³ Ο.π., σ. 176

πουλούσαν σε πολύ χαμηλότερες τιμές. Έτσι όχι μόνο μειώθηκαν οι εξαγωγές των προϊόντων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά παρατηρήθηκε και μεγάλη μείωση στις πωλήσεις στην εγχώρια αγορά. Δηλαδή η ίδια η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισήγαγε για τις ανάγκες των πολιτών της προϊόντα, που η ίδια παρήγαγε. Η ζήτηση των φθηνών Ευρωπαϊκών υφασμάτων αυξήθηκε τόσο πολύ, έτσι ώστε οι περισσότερες γυναίκες που εκείνη την εποχή εργάζονταν στην βιοτεχνία των υφασμάτων, έχασαν την δουλειά τους. Παρόλα αυτά, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται ξανά μία αύξηση στις γυναίκες που εργάζονταν ως εξωτερικοί συνεργάτες, υποθέτω ότι αυτό συνέβη λόγω της αύξησης του πληθυσμού και της όλο και αυξανόμενης ζήτησης για υφάσματα. Αν και γνωρίζουμε ότι οι γυναίκες συμμετείχαν και σε άλλους κλάδους πέρα από την κλωστοϋφαντουργεία, δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για να ξέρουμε το ποσοστό συμμετοχής τους στους άλλους κλάδους βιοτεχνικής παραγωγής, καθώς επίσης δεν γνωρίζουμε και το πώς εξελίχθηκε με τα χρόνια η αμοιβή τους, η οποία όμως ήταν χαμηλότερη από αυτήν των αντρών σε όλη τη διάρκεια ύπαρξης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κάποια στιγμή περίπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η συντεχνίες τις εποχής αντικαταστάθηκαν με μία πιο σύγχρονη μορφή εργατικών ενώσεων και σταδιακά το βιοτεχνικό εργατικό δυναμικό έγινε από ανδροκρατούμενο, γυναικοκρατούμενο, μεταφέρθηκε από τα αστικά κέντρα στα χωριά και σε απομακρυσμένες περιοχές, έχασε την οργάνωση που είχε και σταμάτησε να επικεντρώνεται γύρω από μικρά τοπικά εργαστήρια, αφού άρχισαν να εμφανίζονται όλο και περισσότερες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες και εργοστάσια, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε η πρακτική της εργασίας από το σπίτι. Όπως ξέρουμε, βέβαια, η εργασία με αυτά τα χαρακτηριστικά, προϋπήρχε, αιώνες πριν, όμως τότε κανείς δεν την αναγνώριζε και δεν την δεχόταν. Τώρα υπήρξε αλλαγή στην νοοτροπία.⁴⁴

3.5 Αρχές 20^{ου} αιώνα και Cibali Régie

Οι πληροφορίες που έχουμε για την γυναικεία εργασία στην παραγωγή προϊόντων κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, είναι ακόμα πιο εντυπωσιακές και ενθαρρυντικές. Οι εξαγωγές των προϊόντων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυξήθηκαν. Αυτήν την περίοδο, οι γυναίκες φαίνεται να εργάζονταν πλέον πιο ελεύθερα και σε μεγαλύτερα ποσοστά. Ήδη, λίγο μετά το 1830, η βιομηχανία του μεταξιού και της κατασκευής χαλιών φαίνεται να είχε αρχίσει να ανακάμπτει, όσο αφορά τις εξαγωγές. Υπάρχουν αναφορές για περισσότερες από τριάντα χιλιάδες γυναίκες και κορίτσια, στην Προύσα και στην περιοχή του Λιβάνου, που έγνεθαν μετάξι. Αντίθετα με την μέχρι τότε κατάσταση, που ήθελε τις γυναίκες να κάνουν αυτή τη

⁴⁴ Ο.π. σ. 169-174

δουλειά μόνο στο σπίτι τους, πλέον αυτές οι εργάτριες δούλευαν σε εργοστάσια μεταξιού και χαλιών. Ακόμη και οι άντρες εργάτες σε αυτές τις βιοτεχνίες, πλέον δούλευαν στα εργοστάσια στο μεγαλύτερο ποσοστό τους. Στην βιοτεχνία κατασκευής χαλιού, οι άντρες και οι γυναίκες δούλευαν ισότιμα σε όλα τα στάδια κατασκευής χαλιών, από το γνέψιμο των κλωστών, μέχρι το δέσιμο των κόμπων. Χαρακτηριστικό αυτής της βιοτεχνίας εκείνη την εποχή είναι ότι μπορεί σε μία περιοχή η πλειοψηφία των κατασκευαστών να ήταν γυναίκες, και σε άλλη κοντινή περιοχή, να ήταν άντρες. Δεν υπήρχε δηλαδή διάκριση των φύλων. Η τακτική αυτή συνεχίστηκε μέχρι πολύ μετά. Σύμφωνα με πηγές, το 1914, στα εργοστάσια κατασκευής χαλιού, άντρες και γυναίκες δούλευαν σε κάθε στάδιο κατασκευής και οι ικανότητες τους θεωρούνταν ίσες.⁴⁵

Προς το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η θέση των γυναικών στην εργασία είχε αλλάξει. Υπάρχει μία πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα, η οποία επικεντρώνεται γύρω από τις εργάτριες του εργοστασίου Cibali Régie στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, λίγα χρόνια πριν την διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁶ Η συγκεκριμένη έρευνα αναλύει το φωτογραφικό υλικό από το εργοστάσιο. Παρατηρώντας τις φωτογραφίες που είχαν τραβηχτεί τότε, γίνεται εμφανής η πρόοδος της κοινωνίας, αφού βλέπουμε ότι ανάμεσα στους εργάτες, υπήρχαν και πάρα πολλές γυναίκες. Φυσικά, πλέον γνωρίζουμε ότι πάντοτε, από τις αρχές της αυτοκρατορίας, οι γυναίκες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγή και το εμπόριο, αλλά είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ενώ τα πρώτα χρόνια αποτελούσαν κάτι σαν μυστικό και αγνοούνταν από όσους κατέγραφαν τα δρώμενα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η νοοτροπία είχε αλλάξει τόσο, ώστε όχι μόνο τις άφηναν να δουλεύουν στα εργοστάσια, αλλά έβγαζαν και φωτογραφίες, άφηναν δηλαδή ντοκουμέντα για την ύπαρξη και αποδοχή τους στον εργατικό χώρο. Το εργοστάσιο αυτό, στου οποίου το φωτογραφικό υλικό αναφέρομαι, ήταν μία καπνοβιομηχανία. Οι φωτογραφίες αυτές μαρτυρούν ότι γυναίκες όλων των θρησκειών, δούλευαν δίπλα δίπλα, αφού δείχνουν Οθωμανές με ακάλυπτα μαλλιά και άλλες με καλυμμένα. Επίσης, όπως φαίνεται, οι γυναίκες συνήθως ήταν επιφορτισμένες με εργασίες που θεωρούνταν απλές, όπως το να στρίβουν τα τσιγάρα, ενώ οι άντρες, ασχολούνταν με τα στάδια της παραγωγής που θεωρούνταν ότι χρειαζόνταν περισσότερες γνώσεις, όπως το να ξεδιαλέγουν τα φύλλα καπνού. Βέβαια, δεν είναι παράλογο να σκεφτούμε ότι ίσως να

⁴⁵ D.Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.102-104

⁴⁶ G.Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", *International Review of Social History*, 2009, Vol. 54 Sup. 17, Cambridge University Press

ασχολούνταν οι γυναίκες με το τύλιγμα των τσιγάρων, λόγω του ότι είχαν πιο λεπτά δάχτυλα, κάτι που τους επέτρεπε να κάνουν καλύτερη και πιο ομοιόμορφη δουλειά. Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να σημειωθεί ότι η μέση εργάτρια έφτιαχνε περίπου τρις χιλιάδες τσιγάρα την μέρα, κάτι που αποτελεί κατόρθωμα, αφού πρόκειται για μία δουλειά που χρειάζεται ακρίβεια και προσοχή. Πέρα του ότι οι εργασίες μέσα στο εργοστάσιο χωρίζονταν σε γυναικείες και αντρικές, βλέπουμε ότι και οι χώροι χωρίζονταν σε αντρών και γυναικών και δεν επιτρεπόταν να μετακινηθούν οι εργάτες από μόνοι τους. Οι μόνοι που είχαν ελευθερία να πάνε όπου ήθελαν ήταν οι υπεύθυνοι παραγωγής. Οι υπεύθυνοι κάθε τμήματος, είχαν την ελευθερία να μετακινούνται μέσα στο τμήμα τους, ενώ συχνά οι απλοί εργάτες δεν μετακινούνταν καθόλου από τη θέση τους.⁴⁷ Βέβαια, ο χωρισμός αντρών και γυναικών είναι κάτι που συνέβαινε σε πολλούς τομείς της ζωής, όχι μόνο στην δουλειά και όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η βιομηχανία καπνού, επικεντρωνόταν στην περιοχή των Βαλκανίων και είχε εποχιακό χαρακτήρα. Αυτό φυσικά προκαλούσε προβλήματα στους εργάτες, οι οποίοι για να επιζήσουν όλο τον χρόνο, χρειάζονταν υψηλότερους μισθούς, κάτι που οι βιομήχανοι δεν ήθελαν να δώσουν. Έτσι οι ιδιοκτήτες άρχισαν να προσλαμβάνουν περισσότερες γυναίκες και να απολύουν τους άντρες, αφού πίστευαν ότι έτσι, όχι μόνο θα μπορούν να δίνουν χαμηλότερους μισθούς, αλλά θα είχαν και μεγαλύτερη εξουσία πάνω στις εργάτριες, αφού αυτές θα ήταν γυναίκες και εκείνοι άντρες. Πίστευα ότι έτσι θα αποφύγουν τις κινητοποιήσεις των συνδικάτων, αφού οι εργάτριες θα φοβόντουσαν να διεκδικήσουν αυτά που τους αναλογούσαν. Δυστυχώς δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για την βιομηχανία καπνού στην ανατολική πλευρά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά γνωρίζουμε ότι στα Βαλκάνια, τα σχέδια των εργοδοτών να αποτρέψουν τις κινητοποιήσεις απέτυχαν. Αν και πάλι, και σε αυτόν τον τομέα, η έρευνα είναι ελλιπής, γνωρίζουμε ότι το 1904 έγινε μία απεργία στο εργοστάσιο Cibali λόγω της παύσης των εβδομαδιαίων πληρωμών. Στην απεργία αυτή, συμμετείχαν διακόσιοι πενήντα απεργοί, ανάμεσα στους οποίους ήταν και πενήντα γυναίκες από διάφορες θρησκείες. Οι απεργοί τελικά κατάφεραν να ακουστούν και να ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους, αν και ακολούθησαν οι συλλήψεις των οργανωτών και οι απόλυση κάποιων εβραίων γυναικών που συμμετείχαν στην πορεία.⁴⁸

⁴⁷G.Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", *International Review of Social History*, 2009, Vol. 54 Sup. 17, Cambridge University Press, σ.47-48

⁴⁸Ο.π., σ.63-64

Η θέση των γυναικών στην παραγωγή προϊόντων και η συνεισφορά τους στο εμπόριο, παρέμεινε η ίδια από τότε και μέχρι και το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά την προσπάθεια που έκαναν οι ίδιες.

Φωτογραφίες από το Cibali Régie

Πηγή φωτογραφιών: Balsoy, G. (2009). Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century. *International Review of Social History*, 54, 17-19

Μεγάλη αίθουσα με νεαρές γυναίκες εργάτριες που στρίβουν τσιγάρα

Ένα μικρότερο εργαστήριο, όπου οι νέες γυναίκες εργάτριες κάθονται σε σειρές γραφείων

Γυναίκες εργάτριες δουλεύοντας στον τομέα της συσκευασίας καπνού στο εργοστάσιο Cibali Régie

4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΒΑΚΟΥΦΙΑ

Τα βακούφια ήταν η έμπρακτη έκφραση της φιλανθρωπίας των μουσουλμάνων. Από την στιγμή που ιδρύονται ανήκουν στον Θεό και τα έσοδά τους προέρχονται από την εκμετάλλευσή τους. Βασικός σκοπός των εσόδων των φιλανθρωπικών βακουφιών είναι να καλύψουν τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, όπως η ίδρυση σχολείων, τεμενών, ιεροδιδασκαλείων, βιβλιοθηκών κ.α.. Δημιουργούνται από μουσουλμάνους, για να ωφεληθούν οι κάτοικοι μιας κοινότητας, μουσουλμάνοι και μη. Για αυτόν τον σκοπό μπορούν να προσφέρουν οι ιδρυτές ακίνητη και κινητή περιουσία όπως ζώα και χρήματα. Για να κάνει κάποιος την περιουσία του ή μέρος αυτής βακούφι, έπρεπε να είναι ενήλικας, να μην πάσχει από κάποια πνευματική ασθένεια και να του ανήκει, φυσικά η περιουσία. Τα βακούφια χωρίζονταν σε δύο βασικές κατηγορίες, τα φιλανθρωπικά και τα οικογενειακά. Στα φιλανθρωπικά το σύνολο των εσόδων δίνονταν για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Αυτοί που θα δούλευαν για τα βακούφια αυτά, ορίζονταν με την ίδρυση τους και στα έγγραφα καθορίζονταν ο μισθός που θα έπαιρναν. Στη συνέχεια, έχουμε τα οικογενειακά βακούφια. Σε αυτά, αυτός που είναι δικαιούχος των εσόδων, αφού καλυφθούν τα έξοδα για τις κοινοτικές ανάγκες, είναι ο ιδρυτής ή αφιερωτής τους. Μετά τον θάνατο του δικαιούχου είναι οι συγγενείς του, κυρίως οι απόγονοι του. Όταν πάψουν να υπάρχουν απόγονοι του, τότε δικαιούχοι γίνονται αυτοί που έχουν οριστεί από τον δωρητή, μέσω των ιδρυτικών εγγράφων. Πάντως, αφού πέθαιναν όλοι οι απόγονοι και όσοι είχε ορίσει ο δωρητής ως δικαιούχους, τότε το βακούφι μετατρέποταν απευθείας σε φιλανθρωπικό και ο ρόλος του ήταν αυτός που προαναφέρθηκε. Μια ακόμη ίσως διαφορετική κατηγορία βακουφιών ήταν τα ημι-οικογενειακά, όπου ο ιδρυτής δημιουργούσε ένα βακούφι θεωρητικά φιλανθρωπικού χαρακτήρα, αλλά όριζε ως υπεύθυνους για την λειτουργία και την συντήρηση του, εκείνον και την οικογένεια του, καθώς και τους απογόνους του. Σε αυτήν την περίπτωση εξασφάλιζε, ότι θα έχουν έναν σταθερό μισθό αυτός και οι συγγενείς του. Υπήρχε επίσης και η δυνατότητα ο ιδρυτής να όριζε ότι μόνο ένα μέρος από το βακούφι θα ήταν οικογενειακό και το άλλο θα αφιερωνόταν στην φιλανθρωπία.⁴⁹

Μπορεί τα βακούφια να ήταν θρησκευτικοί θεσμοί, φιλανθρωπικού χαρακτήρα, αλλά συχνά οι Οθωμανοί εκμεταλλεύονταν την δυνατότητα που είχαν να κάνουν δωρεές και να ιδρύουν ιδρύματα, με σκοπό να αποφεύγουν φόρους, ενώ πολλοί τα χρησιμοποιούσαν ως μέσω

⁴⁹ Λαΐτου Σ., " Το δίκτυο των Βακουφιών στην Πόλη των Τρικάλων 15^{ος}-16^{ος} αιώνας", *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Α' 2007, σ. 125-127

διαμοιρασμού και διαφύλαξης της οικογενειακής κληρονομιάς.⁵⁰ Πάντως, όπως φαίνεται από έρευνες που έχουν γίνει, τα βακούφια βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό να μειωθεί η φτώχεια.⁵¹

Όσον αφορά τα βακούφια και τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό, δεν υπήρχε δυνατότητα ίδρυσης τους από μη μουσουλμάνους, επειδή ο θεσμός αυτός συνδεόταν άμεσα με την μουσουλμανική θρησκεία. Παρ' όλα αυτά ιδρύθηκαν ιδρύματα, όπως σχολεία, βιβλιοθήκες, ναοί, νοσοκομεία, ακόμα και σπίτια, από χριστιανούς. Ο τρόπος που γινόταν αυτό ήταν μέσω ειδικής άδειας, που έδινε ο εκάστοτε σουλτάνος. Τα ιδρύματα αυτά μπορεί τυπικά να μην ήταν βακούφια, αλλά λειτουργούσαν περίπου όπως τα αυτά, δηλαδή με συμβούλια, συμβόλαια δωρεών κλπ., αλλά επειδή δεν μπορούσαν να αποτελούν νομικό πρόσωπο, ήταν γραμμένα πάνω στο όνομα κάποιου ευυπόληπτου προσώπου της κοινότητας/ενορίας. Συχνά αυτό το πρόσωπο ήταν η σύζυγος κάποιου δωρητή.⁵²

Τα βακούφια έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και ανάπτυξη των πόλεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε πολλές περιπτώσεις, χάρη σε αυτά αναδημιουργήθηκαν πόλεις ή ακόμα, μέσω του κτισίματος κτιρίων και ιδρυμάτων που ανήκαν σε αυτά, δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί, κωμοπόλεις ή πόλεις.⁵³ Τα βακούφια, ικανοποίησαν την ανάγκη του κόσμου για προστασία και βοήθεια, μία ανάγκη που δεν κάλυπτε το Οθωμανικό κράτος, το οποίο δεν ασχολούταν συχνά με την παροχή στήριξης στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, που οι σουλτάνοι άφηναν τους μη μουσουλμάνους, να δημιουργούν ιδρύματα, ανάλογης φύσης με τα βακούφια. Το κράτος ήθελε να υπάρχει κάποιος άλλος να αναλάβει την ευθύνη να καλύψει μία υποχρέωση δική του. Έτσι το κράτος μπορούσε να χρησιμοποιεί τα χρήματα που έβγαζε από τους φόρους με άλλο τρόπο, καθώς επίσης δεν χρειαζόταν να έχει και τόσο υψηλούς φόρους.⁵⁴ Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι, έβρισκαν τρόπο να εξασφαλίζουν τις περιουσίες τους, στα πλαίσια ενός κράτους όπου τίποτε δεν ήταν σίγουρο και ταυτόχρονα, εκπλήρωναν την θρησκευτική τους υποχρέωση, αφού σύμφωνα με το κοράνι η φιλανθρωπία ήταν κάτι το αναγκαίο για έναν πιστό. Έτσι βλέπουμε, ότι με τα βακούφια επωφελούνταν όλοι, το κράτος που απαλλασσόταν από ένα οικονομικό βάρος, οι

⁵⁰ Isin E., *Ottoman Awqaf, Turkish Modernization, and Citizenship*. In: Keyman, E. Fuat ed. *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities and Democracy*, 2007, σ. 3–15.

⁵¹ Khan M, *Historical Role of Islamic Waqf in Poverty Reduction in Muslim Society, The Pakistan Development Review*, vol 54. No.4, part 2, 2014, σ. 979

⁵² Ελευθεριάδης Ν.Π., *Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία*, 1903 Αθήνα, σελ. 84-85.

⁵³ Λαΐτου Σ., *Το δίκτυο των Βακουφιών στην Πόλη των Τρικάλων 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Α' 2007, σ. 125

⁵⁴ Khan M, *Historical Role of Islamic Waqf in Poverty Reduction in Muslim Society, The Pakistan Development Review*, vol 54. No.4, part 2, 2014, σ 993-994

ιδρυτές που προστάτευαν με έναν ιδιαίτερο τρόπο την περιουσία τους, και ο πληθυσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ειδικά οι φτωχοί, που είχαν έναν τρόπο να καλύψουν όλες ή κάποιες από τις ανάγκες τους.

4.1 Παρουσία γυναικών στα βακούφια ως ιδρύτριες, δικαιούχοι ή διαχειριστές

Στους κανονισμούς για την δυνατότητα ίδρυσης βακουφιών, δεν αναφέρεται πουθενά ότι γυναίκες απαγορευόταν να είναι ιδρυτικά μέλη των ιδρυμάτων. Οι μουσουλμάνες είχαν κάθε δικαίωμα να κάνουν αφιερώσεις σε μορφή βακουφιών και συμμετείχαν σε αυτό σε μεγάλο βαθμό. Οι γυναίκες ήταν αυτές οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο ως ιδρύτριες και ευεργέτιδες ιδρυμάτων φιλανθρωπικού χαρακτήρα, ενώ συχνά ήταν και αυτές που τα λειτουργούσαν. Σε αυτό το κομμάτι της ιστορίας, που αφορά τις γυναίκες και τα βακούφια, υπάρχει αρκετή έρευνα, που συνήθως βέβαια ασχολείται με τα κίνητρα των γυναικών που έκαναν δωρεές, αλλά από αυτές μπορούμε να αντλήσουμε και άλλες πληροφορίες. Ειδικά, πάντως στην Κωνσταντινούπολη, οι γυναίκες κατάφεραν να αλλάξουν πολύ την εικόνα τους, μέσω της ενασχόλησης τους με την παροχή βοήθειας στην κοινωνία. Κατάφεραν και ξέφυγαν από την εικόνα της γυναίκας που προσφέρει μόνο μέσα στο σπίτι της και στην οικογένειά της.⁵⁵

Αρχικά πρέπει να αναφέρω, ότι οι γυναίκες μπορεί να ήταν ιδρύτριες βακουφιών, αλλά συχνότερα τις συναντάμε ως δικαιούχους. Οι δικαιούχοι ορίζονταν συνήθως μετά τον θάνατο του ιδρυτή. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στους δικαιούχους των οικογενειακών βακουφιών. Όσον αφορά τις γυναίκες τις περισσότερες φορές ήταν δικαιούχοι, όταν ο θανών και ιδρυτής του βακουφίου ήταν σύζυγος, θείος, αδερφός, κάποιες φορές γιος και συνήθως πατέρας. Οι κόρες της οικογένειας πολλές φορές στους όρους του βακουφίου έμπαιναν ως δικαιούχοι ακόμα και πριν την γέννησή τους. Γυναίκες που δεν είχαν σχέση με την οικογένεια, φαίνεται να ήταν δικαιούχοι μόνο σε περιπτώσεις που ο δωρητής ή ιδρυτής ήταν ο ίδιος γυναίκα.⁵⁶ Για το αντίθετο, δηλαδή σε ένα βακούφι όπου ο ιδρυτής να είναι άνδρας και να βάζει δικαιούχους γυναίκες που δεν είχαν σχέση με την οικογένειά του, δεν μπόρεσα να βρω πληροφορίες.

⁵⁵ Engin Isin & Ebru Üstündağ, *Wills, deeds, acts: women's civic gift-giving in Ottoman Istanbul, Gender, Place & Culture*, vol 15:5, 2008, σ. 519-532

⁵⁶ Boughoufala O., *Women's Waqfs and their Social Role in Ottoman Algeria, Comparative study of the Waqf from the East*, 2018, The toyo bunko, σ. 63-68, 71-72

Αναφορικά με το μερίδιο που έπαιρναν οι γυναίκες, σύμφωνα με έρευνα που έγινε στα οικογενειακά βακούφια της Αλγερίας, την περίοδο που ήταν μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1516-1830, φαίνεται ότι και εδώ, όπως με την κληρονομιά, οι άντρες δικαιούχοι ήταν περισσότεροι και έπαιρναν μεγαλύτερο μερίδιο. Πολλοί δωρητές και ιδρυτές ακολουθούσαν τον Ισλαμικό νόμο κληρονομιάς και έδιναν στους γιούς το διπλάσιο μερίδιο από ότι στις κόρες. Ακόμη και γυναίκες ιδρύτριες βακουφιών, σύμφωνα με ότι συνέβαινε στην οθωμανική Αλγερία, ακολουθούσαν αυτόν τον θρησκευτικό νόμο και ευεργετούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό τους γιούς τους από ότι τις κόρες τους. Υπήρχαν βέβαια και οι ακραίες περιπτώσεις, όπου εξαιρούνταν ως δικαιούχοι, όλες οι γυναίκες, ακόμα και αυτές μελλοντικών γενεών. Άλλες φορές οι δικαιούχοι, είτε άντρες είτε γυναίκες, έπαιρναν ίσο μερίδιο. Από την άλλη, υπάρχουν και αναφορές σε δωρητές που έδειξαν προτίμηση στο ένα παιδί τους, ακόμη και αν όλα τα παιδιά που είχαν ήταν κορίτσια. Έτσι για παράδειγμα το ένα από τα τρία κορίτσια μπορεί να ήταν δικαιούχος κατά το ήμισυ και τα άλλα δύο να έπρεπε να μοιραστούν ότι απέμεινε. Οι σύζυγοι των δωρητών δεν ήταν ποτέ ολοκληρωτικά δικαιούχοι, πάντα έμπαινε και κάποιος άλλος δικαιούχος, ενώ σχεδόν πάντα σταματούσαν να είναι, αν παντρεύονταν ξανά. Συχνά υπήρχε ο όρος οι γυναίκες να είναι δικαιούχοι στα βακούφια μόνο σε περιπτώσεις που έμεναν ανύπαντρες ή μέχρι να παντρευτούν, όταν χήρευαν και γενικά όταν δεν βρίσκονταν υπό την προστασία κάποιου άντρα. Τέλος υπήρχαν δωρητές, που είχαν ως όρο δικαιούχοι μετά τον θάνατο τους να είναι γυναίκες, μόνο στην περίπτωση που δεν υπάρχουν άντρες συγγενείς εν ζωή ή πεθάνουν όλοι οι άντρες της οικογένειας. Άξιο αναφοράς είναι, ότι ενώ οι άντρες ιδρυτές και δωρητές πολλές φορές απέκλειαν τις γυναίκες από τα βακούφια τους, οι γυναίκες πάντοτε συμπεριλάμβαναν άντρες δικαιούχους. Φυσικά υπήρχαν και κάποιοι που δεν έβαζαν όρους και οι δικαιούχοι ήταν όλοι ίσοι, ακόμα και οι παντρεμένες γυναίκες.⁵⁷

Οι λόγοι που οι γυναίκες δεν τύγχαναν ίσης μεταχείρισης, όσον αφορά την κληρονομιά μεριδίου των βακουφιών, δεν είναι ξεκάθαροι, αλλά μπορούμε να τους καταλάβουμε από τα στοιχεία που έχουμε. Αρχικά είναι πιθανό οι μουσουλμάνοι να επηρεάζονταν από το Μουσουλμανικό Κληρονομικό Δίκαιο και να όριζαν δικαιούχους σύμφωνα με τους κανονισμούς του. Επίσης είναι πλέον ξεκάθαρο, ότι οι γυναίκες μπορούσαν να παντρευτούν και με αυτόν τον τρόπο και να λάβουν προίκα, αλλά και να περάσουν υπό την προστασία του άντρα τους και να εξασφαλίσουν οικονομικά. Οι άντρες της οικογένειας δεν είχαν αυτή την δυνατότητα, οπότε δεν είχαν κάποια προστασία από την πιθανή φτώχεια. Ακόμη πιθανόν να υπήρχε ο φόβος, ότι με το να ορίσουν ως δικαιούχους γυναίκες που θα παντρεύονταν ή ήταν

⁵⁷ Ο.π., σ. 63-68, 71-72

παντρεμένες, η περιουσία κατά κάποιο τρόπο θα περνούσε σε άλλη οικογένεια. Πάντως σε κάθε περίπτωση βλέπουμε, ότι δεν υπάρχει κάποια συνοχή και μία γενική ομοφωνία στο πώς όριζαν δικαιούχους και ενώ κάποιοι έδιναν παραπάνω μερίδιο στους γιούς, στηριζόμενοι στο Κοράνι, άλλοι δεν το λάμβαναν καθόλου υπόψιν και πήγαιναν αντίθετα στους νόμους του Κληρονομικού Δικαίου.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι γυναίκες συμμετείχαν και στα βακούφια ως ιδρύτριες ευαγών ιδρυμάτων ή δωρήτριες. Φυσικά γεννιέται το ερώτημα, πώς μπορούσαν να κάνουν κάτι τέτοιο. Όπως είπαμε, οι κανονισμοί των βακουφιών, δεν απαγόρευαν από τις Οθωμανές να δωρίσουν και να φτιάξουν ένα βακούφι. Επιπλέον φαντάζομαι έχει γίνει ήδη αντιληπτό από τα πρώτα δύο κεφάλαια της εργασίας, ότι οι γυναίκες είχαν δικά τους περιουσιακά στοιχεία, τα οποία μπορούσαν να εκμεταλλεύονται όπως ακριβώς ήθελαν. Έτσι, κάποιες χρησιμοποιούσαν την περιουσία που κληρονομούσαν από τους άντρες, πατέρες, γιούς και γενικά από την οικογένεια τους για να κάνουν δωρεές. Πολύ σπάνια, φαίνεται οι γυναίκες να αποκτούσαν περιουσία με άλλον τρόπο, όπως για παράδειγμα μέσω εργασίας (αν και δύσκολα έβγαζαν χρήματα δουλεύοντας, αφού όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι μισθοί ήταν συνήθως πολύ μικροί) ή μέσω επενδύσεων και μετά να την έκαναν βακούφι.⁵⁸

Η γυναίκες φαίνεται να ίδρυν βακούφια και λόγω των νόμων του Κορανίου και επειδή αυτός ήταν ένας τρόπος να εξασφαλίσουν την περιουσία τους. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν το έκαναν επειδή ήθελαν να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους που είχαν ανάγκες. Τα ποσοστά των γυναικών που συμμετείχαν στα βακούφια ως ιδρύτριες, είναι ατράνταχτη απόδειξη ότι οι Οθωμανές, νοιάζονταν για τις πόλεις τους και συμπονούσαν τους λιγότερο τυχερούς συνανθρώπους τους. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε, ότι μόνο οι γυναίκες επέτρεπαν να υπάρχουν δικαιούχοι στα οικογενειακά τους βακούφια, γυναίκες που δεν ανήκαν στην οικογένεια τους. Τουλάχιστον αυτό το γεγονός, θα πρέπει να θεωρηθεί ως ατράνταχτη απόδειξη, της αλληλεγγύης που υπήρχε μεταξύ των γυναικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λόγω της άδικης αντιμετώπισης τους στα περιουσιακά ζητήματα δεν είναι περίεργο που έψαχναν τρόπους να διαφυλάξουν την περιουσία τους. Τα βακούφια τους παρείχαν νομική υποστήριξη και προστασία όσων αφορά την περιουσία τους, και τους επέτρεπαν να την διαχειρίζονται όπως ήθελαν και να έχουν κέρδη από αυτήν για όλη τους τη ζωή, ενώ μετά το τέλος αυτής,

⁵⁸Ο.π., σ.63-68, 71-72

μπορούσαν να επιλέξουν εκείνες ποιοι θα είναι οι κληρονόμοι και σε τι ποσοστό θα είναι δικαιούχοι.⁵⁹

Όσον αφορά την διαχείριση των βακουφιών, για τις γυναίκες του παλατιού δεν υπάρχουν πληροφορίες, επομένως δεν μπορούμε να ξέρουμε αν τα διαχειρίζονταν οι ίδιες ή είχαν βάλει άλλους να παίρνουν αποφάσεις για αυτές. Βέβαια, επειδή οι γυναίκες του παλατιού δεν είχαν την ίδια ελευθερία στην μετακίνηση, όπως οι άντρες, δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε, πως αν όχι σε όλες τις περιπτώσεις, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους, οι γυναίκες δεν διαχειρίζονταν τα βακούφια οι ίδιες.

Οι γυναίκες στην Ιερουσαλήμ, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε, στην πλειοψηφία τους διαχειρίζονταν οι ίδιες τα βακούφια που ίδρυναν. Βέβαια, υπήρχαν και κάποιες που όριζαν ως διαχειριστές των βακουφιών τους άντρες. Οι άντρες από την άλλη δεν όριζαν ποτέ γυναίκες για αυτήν την θέση. Επιπλέον μετά το θάνατο τους φαίνεται, ότι επτά γυναίκες όρισαν κάποια γυναίκα, από τον συγγενικό τους κύκλο ως διαχειρίστρια, ενώ όλες όρισαν ως δικαιούχους τις κόρες τους. Κάποιες μετά τον θάνατο τους όρισαν ως διαχειριστές, τους αδερφούς ή τους συζύγους τους, ενώ οι περισσότερες επέλεξαν, όπως φαίνεται τους γιούς τους.⁶⁰

Ένας άλλος τρόπος που μπορεί μία γυναίκα να είχε συμμετοχή στην διαχείριση ενός βακουφίου, ήταν αν είχε την κηδεμονία ενός ανήλικου τέκνου, συχνότερα του γιού της. Σε αυτήν την περίπτωση, μόλις το παιδί ενηλικιώνόταν, τότε η διαχείριση περνούσε στο παιδί. Το ίδιο συνέβαινε και αν ένα ανήλικο παιδί ήταν απλώς δικαιούχος στο βακούφι. Ενώ τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις, σκλάβες μπορεί να συμπεριλαμβάνονταν στο βακούφι του αφέντη τους, ως δικαιούχοι μετά το θάνατο του.⁶¹ Βέβαια, θα ήταν παραπλανητικό να μιλάμε για σκλάβους και αφέντες. Ουσιαστικά, στην περίπτωση των βακουφιών, επρόκειτο για απελευθερωμένους σκλάβους, που παρέμεναν υπό την προστασία των πρώην αφεντών τους, ενώ συνέχιζαν να τους παρέχουν διάφορες υπηρεσίες. Το αντάλλαγμα για αυτές τις υπηρεσίες, ήταν η προστασία και η οικονομική και κοινωνική ασφάλεια που τους παρείχε η κοινωνική και οικονομική θέση τους προστάτη τους. Όταν ο προστάτης ήθελε να παρέχει προστασία στον απελευθερωμένο σκλάβο του, ακόμη και μετά τον θάνατο του, τότε ίδρυε ένα βακούφι και στα ιδρυτικά έγγραφα τον όριζε ως δικαιούχο. Υπήρχαν πολλοί λόγοι για να το κάνει κάποιο αφεντικό αυτό. Στις

⁵⁹ Şerife Eroğlu Memiş. «*Benefactresses of Waqf and Good Deeds: Charitable Women in Ottoman Jerusalem, 1703-1831*», 2017, *Jerusalem Quarterly* 72, σ. 49-55

⁶⁰ Ο.π., σ. 49-55

⁶¹ Shaham R, *Masters, Their Freed Slaves, and the Waqf in Egypt (Eighteenth-Twentieth Centuries)*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2000, vol 43(2), σ.162

περισσότερες περιπτώσεις, υπήρχε συναισθηματικό δέσιμο μεταξύ του πρώην σκλάβου και του αφεντικού, δέσιμο ανάλογο γονιού και παιδιού. Έτσι, μην έχοντας άλλο τρόπο να αφήσει την περιουσία του ο προστάτης στον προστατευόμενο, αφού το κληρονομικό δίκαιο δεν προέβλεπε μία τέτοια σχέση, ίδρυε ένα βακούφι. Επίσης, ακόμη και στην περίπτωση που ο ιδιοκτήτης του σκλάβου είχε ήδη παιδιά, εάν υπήρχε ο φόβος ότι μετά το θάνατο του θα παραμελούσαν τον σκλάβο ή δεν θα του παρείχαν όσα χρειάζεται, τότε κατέφευγε σε αυτήν την λύση. Τέλος, η ίδρυση βακουφιού με δικαιούχο έναν πρώην σκλάβο, εξασφάλιζε ότι αυτός θα συνέχιζε να είναι πιστός στον πρώην αφέντη του, ακόμα και μετά την απελευθέρωση του. Ανάμεσα, λοιπόν, σε αυτούς τους πρώην σκλάβους που επωφελούνταν με αυτόν τον τρόπο, ήταν και πολλές γυναίκες. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα, κυρίως από την Αίγυπτο της οθωμανικής εποχής, όπου οι ιδιοκτήτες, που κατά κύριο λόγο ήταν άτεκνοι, άφηναν την περιουσία τους στις απελευθερωμένες σκλάβες τους. Πολλές φορές μάλιστα, οι ιδιοκτήτες κατέληγαν να παντρεύονται αυτές τις σκλάβες. Επίσης, στην Αίγυπτο, σύμφωνα με αναφορές, πολλές γυναίκες που ίδρυναν βακούφια, ήταν πρώην σκλάβες στα χαρέμια. Τουλάχιστον οι μισές από αυτές ήταν πρώην σκλάβες απελευθερωμένες από γυναίκες.⁶²

4.2 Ίδρυση βακουφίων και χρηματικά βακούφια

Με την δημιουργία βακουφίων οι γυναίκες μπορούσαν να έχουν κέρδη ακόμα και από εργαστήρια που είχαν κληρονομήσει, που όπως είπαμε ήταν πολύ δύσκολο για αυτές να λειτουργήσουν από μόνες τους. Εκτός από την οικονομική πλευρά σημαντική ήταν και η κοινωνική αντιμετώπιση των γυναικών που προσέφεραν στα βακούφια, οι φιλάνθρωπες γυναίκες, κέρδιζαν τον σεβασμό και την ευγνωμοσύνη των γύρω τους. Συχνά τις προσφωνούσαν με τίτλους, ως ευχαριστώ στην φιλανθρωπία τους. Σε κάθε περίπτωση το γεγονός αυτό δείχνει, ότι οι γυναίκες θεωρούνταν ίσες ως προς την ίδρυση βακουφίων και η κοινωνία δεν θεωρούσε περίεργο το να συμμετέχουν σε αυτά.

Ακόμη και οι γυναίκες που έμεναν στο παλάτι, μπορούσαν να συμμετέχουν και να ιδρύουν βακούφια. Ανάλογα με την θέση που είχαν στο παλάτι είχαν και την αντίστοιχη δυνατότητα σε μέγεθος για βακούφι. Οι περισσότερες γυναίκες του παλατιού, που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας τους, έπαιρναν συνήθως ως δώρα από τον σουλτάνο, γη και

⁶² Ο.π., σ. 178-180

αντικείμενα αξίας, είχαν ένα μηνιαίο μισθό και μπορούσαν να διαχειριστούν τα χρήματα αυτά και την περιουσία τους. Βέβαια σε αντίθεση με τις γυναίκες εκτός παλατιού, αυτές έπρεπε πρώτα να πάρουν έγκριση από τον Σουλτάνο πριν κάνουν οτιδήποτε. Έτσι και όταν ήθελαν να ιδρύσουν βακούφια. Βέβαια δεν φαίνεται να υπήρχαν μεγάλες διακρίσεις όσον αφορά τους άντρες και τις γυναίκες του παλατιού και τη δυνατότητα να ιδρύουν βακούφια.⁶³ Οι γυναίκες εκεί φαίνεται να ίδρυν διάφορα ιδρύματα, με διαφορετικούς σκοπούς, ανεξάρτητα αν ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως τζαμιά, ή όχι. Για παράδειγμα η Σουλτάνα Χιουρέμ φαίνεται να ίδρυσε στην Ιερουσαλήμ ένα ιμαρέτ, όπου μαγειρεύονταν και σερβίρονταν σούπες στους φτωχούς και ήταν μέρος ενός συγκροτήματος κτιρίων, που περιείχε έναν μεντρεσέ, ένα νοσοκομείο για ετοιμοθάνατους ασθενείς και ένα τζαμί. Η Σουλτάνα Κιοσέμ (Kösem Sultan), από την άλλη, έφτιαξε ένα βακούφι, το οποίο είχε ως σκοπό, να δίνει προίκα σε άπορα κορίτσια. Αν και οι γυναίκες στο παλάτι μπορούσαν να ιδρύουν βακούφια, δεν είχαν τρόπο να αυξήσουν το εισόδημα τους, το οποίο εξαρτιόταν από τον Σουλτάνο και ως αποτέλεσμα ήταν περιορισμένες στο πόσα και τι μεγέθους βακούφια θα είχαν. Επίσης είχαν περιορισμούς ως προς το είδος του βακουφιού και το μέρος που θα το έφτιαχναν, το οποίο αποφασιζόταν ανάλογα με τις ανάγκες και τους κανονισμούς του παλατιού.⁶⁴

Πέρα όμως από την σουλτανική οικογένεια και το παλάτι, μεγάλη συμμετοχή στα βακούφια και την δημιουργία τους, είχαν και γυναίκες από απλές, αλλά βέβαια εύπορες οικογένειες. Αρκεί να εξετάσουμε τις έρευνες που έχουν γίνει ανά περιοχή, για να καταλάβουμε το μέγεθος της συμμετοχής τους. Αν πάρουμε για παράδειγμα την Ιερουσαλήμ, σύμφωνα με έρευνα που έχει γίνει για την ίδρυση των βακουφιών στην περιοχή, την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και λαμβάνοντας υπόψιν μόνο τρεις από τις πολλές εύπορες οικογένειες, βλέπουμε ότι το ποσοστό των γυναικείων βακουφιών δεν είναι ασήμαντο. Έτσι από τα 142 βακούφια, οι γυναίκες ίδρυσαν το 12,6%. Μπορεί να φαίνεται μικρό, αλλά αν αναλογιστούμε την γενική θέση της γυναίκας εκείνη τη περίοδο, τότε βλέπουμε ότι ήταν αρκετά τα βακούφια που έφτιαξαν. Αν τώρα εξετάσουμε όλα τα βακούφια της περιοχής από το 1703 μέχρι το 1831, τότε βλέπουμε ότι το 18,6% ιδρύθηκε από γυναίκες από ένα σύνολο 300. Τα περισσότερα από αυτά είχαν μία μόνο ιδρύτρια, αλλά κάποια ιδρύθηκαν από παραπάνω από μία γυναίκες της ίδιας οικογένειας, ενώ στην ίδρυση του ενός από αυτά, συνέβαλλαν δύο γυναίκες, που ήταν αδερφές, και ο αδερφός τους. Οι περισσότερες αποφάσιζαν να ιδρύουν τα βακούφια τους σε

⁶³ Şerife Eroğlu Memiş. «Benefactresses of Waqf and Good Deeds: Charitable Women in Ottoman Jerusalem, 1703-1831», 2017, *Jerusalem Quarterly* 72, σ. 49-55

⁶⁴ Leslie P. Pierce, "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries," *Mediterranean Historical Review* 19, 2004, σ. 200- 202

αστικές περιοχές. Τα σπίτια και τα κτίρια που αποτελούσαν το βακούφι, συνήθως ενοικιάζονταν ως οικίες, ή μετατρέπονταν σε επιχειρήσεις. Κάποιες δώριζαν κήπους και γη, ενώ υπάρχουν και αναφορές για μύλους που μετατράπηκαν σε βακούφι. Οι περισσότερες από αυτές τις γυναίκες μετέτρεψαν ένα μόνο περιουσιακό στοιχείο τους σε βακούφι.⁶⁵

Αν κοιτάξουμε κάπου πιο κοντά σε εμάς, στην περιοχή των Τρικάλων, θα δούμε ότι και εκεί η αναλογία αντρικών και γυναικείων βακουφιών είναι παρόμοια. Έτσι στην περίοδο 1569-1570, φαίνεται να υπάρχουν στην πόλη 39 βακούφια, διαφόρων μεγεθών. Από αυτά τα επτά ανήκαν σε γυναίκες και αξίζει να πούμε, ότι από αυτές οι τέσσερις ήταν γυναίκες παντρεμένες με κάποιον που είχε υψηλή θέση στην αυτοκρατορία. Πέντε από αυτά τα βακούφια ήταν «μεσαίου» μεγέθους, δηλαδή και το αρχικό κεφάλαιο και τα έσοδα που έβγαζαν ήταν και αυτά σε ανάλογο ποσοστό. Ένα από αυτά ήταν «μικρό» και συμπεριλάμβανε μόνο ένα σπίτι και ένα αμπέλι, ενώ δεν γνωρίζουμε την ακριβή έκταση τους. Τα υπόλοιπα έξι, ήταν όλα χρηματικά βακούφια.⁶⁶

Οι γυναίκες επέλεγαν συχνότερα να ιδρύσουν χρηματικά βακούφια. Αυτό πιθανό να γινόταν, γιατί όπως είπαμε στο πρώτο κεφάλαιο, συνήθιζαν να πουλάνε αρκετή από την ακίνητη περιουσία τους και να την μετατρέπουν σε μετρητά. Δεν είναι γνωστό γιατί ακριβώς συνέβαινε αυτό, αλλά σίγουρα συνδεόταν με την διασφάλιση της περιουσίας τους και την εξασφάλιση τους για όσο ζούσαν. Οι περισσότερες που είχαν χρηματικά βακούφια, τα είχαν ως προσωπικά ή οικογενειακά, που σημαίνει, ότι για όσο ζούσαν τουλάχιστον, εκείνες έπαιρναν το μεγαλύτερο ποσοστό από τα έσοδα.

Τα βακούφια έπαιζαν τον ρόλο των πιστωτικών ιδρυμάτων και τονώνουν τη λειτουργία της αγοράς⁶⁷. Συνήθως αυτοί που ίδρυν χρηματικά βακούφια, το έκαναν δανείζοντας το αρχικό κεφάλαιο τους σε τρίτους και έπειτα κέρδιζαν χρήματα από τους τόκους. Στα βακούφια το αρχικό κεφάλαιο ή η αρχική δωρεά, είτε ήταν χρήματα είτε κτίριο, δεν μπορούσε να πουληθεί ή να χαθεί. Οπότε ακόμα και τα χρήματα, έπρεπε με κάποιο τρόπο να επιστρέψουν στον ιδρυτή ή τον διαχειριστή και έπρεπε επίσης να βγάζουν κέρδος για φιλανθρωπικούς ή άλλους σκοπούς. Οπότε λόγω των κανόνων που υπήρχαν, δεν θα πρέπει να μας φανεί περίεργο, που ένας θεσμός, που είχε θεωρητικά θρησκευτικό και φιλανθρωπικό χαρακτήρα, λειτουργούσε και σαν τράπεζα. Πάντως πολλά από τα χρηματικά βακούφια, με τα κέρδη που έβγαζαν

⁶⁵ Ό.π., σ.200-202

⁶⁶ Λαΐου Σ. *Ιόνιος Λόγος: Το δίκτυο των Βακουφιών στην Πόλη των Τρικάλων 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, 2007, τόμος Α', Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, σ.137-138

⁶⁷ Ό.π., σ.148

δανειζοντας λεφτά, έχτιζαν σχολεία, νοσοκομεία ή ακόμα παρείχαν φαγητό και προίκα σε άπορους.

Έχουμε αρκετά παραδείγματα γυναικών που συμμετείχαν στα χρηματικά βακούφια. Το 1640 μία γυναίκα με το όνομα Fatima bt Abdulah, ίδρυσε ένα χρηματικό βακούφι με αρχικό ποσό 300 άσπρα, ένα ποσό που ήταν αρκετά μικρό. Οι όροι για να πάρει κάποιος δάνειο ήταν να είναι έμπορος, να βάλει κάτι υποθήκη και να διαμένει στην τοπική περιοχή. Η Fatima δάνειζε με 10% επιτόκιο και το δάνειο έπρεπε να επιστραφεί μέσα σε ένα χρόνο.⁶⁸ Ένα άλλο παράδειγμα γυναίκας με χρηματικό βακούφι, είναι αυτό της Ayşe Kadın bt. Mahmud Pasha. Το 1679 δώρισε 100.000 άσπρα. Τα χρήματα αυτά δίνονταν ως δάνειο με 15% επιτόκιο και έπρεπε να επιστραφούν σε ένα χρόνο. Δινόταν το δάνειο μόνο σε επιφανείς και τίμιους εμπόρους, από την περιοχή της, που μπορούσαν να ορίσουν έναν καλό εγγυητή και να βάλουν κάτι υποθήκη, ενώ δεν έδινε λεφτά σε ανθρώπους που ήταν πιθανό να μην τα επιστρέψουν, είτε επειδή είχαν κακή φήμη, είτε για λόγους πιο απτούς, όπως να μην πηγαίνει καλά η επιχείρησή τους. Τα χρήματα που έβγαζε, τα χρησιμοποιούσε για να καλύψει τους μισθούς των εργαζομένων του ιδρύματος της και για τα έξοδα ενός σχολείου που έχτισε εκείνη και ο άντρας της.⁶⁹

4.3 Επίλογος

Όπως είδαμε οι γυναίκες μπορούσαν να συμμετέχουν στα βακούφια και κατάφερναν έτσι να ασφαλίζουν την περιουσία τους, τουλάχιστον για όσο ζούσαν. Η αλήθεια είναι ότι μετά από κάποιες γενιές, τα βακούφια που είχαν ιδρυθεί από γυναίκα, περνούσαν στα χέρια αντρών διαχειριστών. Κατά κάποιον τρόπο δηλαδή μπορούμε να πούμε, ότι ενώ οι γυναίκες ξεκινούσαν τα βακούφια με σκοπό να δυναμώσουν την θέση τους στην κοινωνία, τελικά αυτά κατέληγαν να αποδυναμώνουν την θέση των γυναικών των μελλοντικών γενιών. Μακροχρόνια κανείς δεν φαίνεται να κέρδισε από τα βακούφια, αφού ο θεσμός σταμάτησε να υπάρχει τον 20^ο αιώνα και αρκετές οικογένειες έχασαν την περιουσία τους.

Την περίοδο των μεταρρυθμίσεων Τανζιμάτ, ξεκίνησε να υπάρχει εχθρικό κλίμα κατά των βακουφιών. Ήδη, βέβαια, από το 1820 η Οθωμανική αυτοκρατορία προσπαθούσε να βρει πως

⁶⁸ BULUT, M. & KORKUT C., «*Ottoman Cash Waqfs: An Alternative Financial System*», Insight Turkey, vol 21(3), 2019, σ. 104.

⁶⁹ BULUT M. & KORKUT C., «*A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions*», 2016, σ.28-29

να οργανώσει τα βακούφια με ένα τρόπο, ώστε να ελέγχονται από μία αρχή. Η αυτοκρατορία βρισκόταν τότε στον δρόμο του εκσυγχρονισμού και αυτός επέβαλε την αναδιοργάνωση των ιδρυμάτων θρησκευτικού χαρακτήρα. Το 1826, όλα τα χρήματα που έβγαζαν τα βακούφια, έμπαιναν στο Δημόσιο Ταμείο και έπειτα, το κράτος υπολόγιζε πόσα χρήματα χρειαζόνταν για την κάλυψη των αναγκών των ιδρυμάτων, και αποφάσιζαν τι ποσό θα έδιναν στο ταμείο. Από το 1830 η κριτική κατά των βακουφιών αυξήθηκε, και πιθανόν να παρακινούνταν αυτό το αρνητικό κλίμα από την Ευρώπη η οποία επιθυμούσε την κατάργηση του θεσμού καθώς στήριζε τον προσωπικό πλούτο συγκεκριμένων οικογενειών και υπονόμεινε την δημόσια ευημερία. Ταυτόχρονα και το ίδιο το οθωμανικό κράτος συνειδητοποιούσε, ότι τα βακούφια λειτουργούσαν πλέον εις βάρος του. Η ύπαρξη και μόνο των βακουφιών έκανε τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν, ότι χρειάζονται ένα σύστημα ή έναν νόμο, που θα είναι πάνω από όλα και θα προστατεύει τα δικαιώματα που ήταν σχετικά με την ιδιοκτησία.. Ως το 1836 όλα τα βακούφια, εκτός από αυτά στην Μέκκα και στην Μεδίνα, τα Harameyn, πέρασαν στον έλεγχο του κράτους και το 1838 ακόμα και αυτά σταμάτησαν να είναι ανεξάρτητα. Αξιοπερίεργο είναι πάντως, ότι παρ' όλα αυτά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τα τρία τέταρτα της αγροτικής γης ήταν μέρος βακουφιών. Τελικά, όλα αυτά σταδιακά οδήγησαν στην διάλυση των βακουφιών, στα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του τουρκικού κράτους και στην κατάργηση του θεσμού.⁷⁰

⁷⁰ Isin E., *Ottoman Awqaf, Turkish Modernization, and Citizenship*. In: Keyman, E. Fuat ed. *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, and Democracy*, 2007, σ. 3–15

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι γυναίκες λοιπόν φαίνεται να έχουν αρκετές οικονομικές δραστηριότητες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επικρατεί λανθασμένα η άποψη, ότι ασχολούνταν μόνο με την φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειάς τους, αν και σίγουρα αυτό ήταν πραγματικότητα για πολλές γυναίκες. Πολλές όμως από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα (για τις οποίες είναι οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε έτσι και αλλιώς), είχαν την δυνατότητα να έχουν μια πιο δυναμική θέση σε διάφορες προσοδοφόρες δραστηριότητες. Οι άντρες φάνηκε, ότι πολλές φορές δεν ήταν με το μέρος τους. Συχνά προτιμούσαν να μην τις αφήνουν κληρονόμους, προσπαθούσαν να πάρουν τις περιουσίες που ανήκαν δικαιωματικά στις γυναίκες της οικογενείας τους, αρνούνταν να τις δεχτούν στις συντεχνίες και να τις αντιμετωπίσουν ως ισότιμα μέλη. Από την άλλη όμως οι κρατικοί φορείς, όπως τα δικαστήρια, προσπαθούσαν να τις βοηθήσουν στη διεκδίκηση των πραγμάτων, που ο νόμος όριζε ότι ήταν δικά τους.

Τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή της εργασίας τελικά απαντήθηκαν. Συνοψίζοντας λοιπόν, οι γυναίκες είχαν δικαιώματα στην ιδιοκτησία. Μπορούσαν να κληρονομήσουν περιουσίες, αφού το Μουσουλμανικό Δίκαιο τις προστάτευε, η προίκα που έπαιρναν στον γάμο τους, ήταν δική τους ιδιοκτησία και δική τους ιδιοκτησία ήταν η κινητή περιουσία τους, όπως κοσμήματα ή και μερίδια σε επιχειρήσεις. Αύτη την ιδιοκτησία πολλές αποφάσιζαν να την εκμεταλλευτούν. Κάποιες διάλεγαν να επενδύσουν τα χρήματά τους σε επιχειρήσεις, άλλες επέλεξαν να ενοικιάσουν σε τρίτο ή και να πουλήσουν την ακίνητη περιουσία τους, για να την μετατρέψουν σε ρευστό και στη συνέχεια να ασχοληθούν με άλλες δραστηριότητες αρκετά επικερδείς, όπως να δίνουν δάνεια.

Το επόμενο ερώτημα, αφορούσε τον ρόλο των γυναικών στη παραγωγή προϊόντων και αν κατάφεραν να εργαστούν με κάποιον τρόπο ως μισθωτοί. Μέσα από την έρευνα για την εργασία, κατάλαβα ότι και σε αυτόν τον τομέα, έπρεπε να αντιμετωπίσουν πολλές δυσκολίες. Οι συντεχνίες δεν τις δέχονταν ως επίσημα μέλη και ως ισότιμους τεχνίτες, ωθώντας πολλές να δουλεύουν παράνομα από το σπίτι ως ανεξάρτητοι τεχνίτες και με αυτόν τον τρόπο να καταφέρνουν να βγάλουν κάποιο εισόδημα. Το ότι δεν γίνονταν δεκτές από τις συντεχνίες, εννοείται ότι δεν σήμαινε, ότι ήταν λιγότερο ικανές από τους άντρες ή ότι ήταν λιγότερο εργατικές. Αυτό φαίνεται κιόλας από το γεγονός, ότι όταν υπήρχε μεγάλη ζήτηση σε εξαγωγές προϊόντων, οι έμποροι παρά την αντίθετη στάση του κράτους και των συντεχνιών, συνέχιζαν να συνεργάζονται με ανεξάρτητες τεχνίτριες και να τους δίνουν παραγγελίες προϊόντων που

έπρεπε να ετοιμάσουν. Σταδιακά άρχισαν οι εργοδότες των βιοτεχνιών να εκτιμούν την δουλειά τους και να τις εμπιστεύονται περισσότερο, έτσι ήδη από τον 19^ο αιώνα και μετά, οι γυναίκες δουλεύαν σε βιοτεχνίες πιο ελεύθερα και άνοιγαν συνεχώς νέες θέσεις εργασίας για αυτές.

Το τελευταίο ερώτημα που έπρεπε να απαντηθεί στα πλαίσια της εργασίας, ήταν η σχέση των γυναικών με τα βακούφια, αν κατάφερναν με κάποιο τρόπο να συμμετέχουν στην ίδρυση ή στη στήριξη κάποιου. Με έκπληξη κατάλαβα, ότι ενώ σε όλες τις υπόλοιπες προσπάθειες να αυξήσουν τα έσοδά τους, οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν εχθρικά, η συμμετοχή τους στα βακούφια ενθαρρύνονταν από όλους και ήταν σχεδόν αναγκαία για γυναίκες που κατάγονταν από τη σουλτανική οικογένεια ή από άλλες εύπορες. Το γεγονός πως οι λειτουργίες των βακουφιών στόχευαν στην εξυπηρέτηση των αναγκών του κοινωνικού συνόλου, έκανε τη συμμετοχή τους με οποιοδήποτε τρόπο σε αυτά, μια αξιέπαινη πράξη. Όμως στα οικογενειακά βακούφια, αυτός που είναι υπεύθυνος για τα έσοδά του, είναι ο ιδρυτής τους. Άρα απευθείας τα βακούφια είναι ένας ασφαλής τρόπος επένδυσης της περιουσίας των γυναικών, που θα τους προσφέρει σταθερά έσοδα, χωρίς να υπάρχει η αίσθηση, ότι κάποιος άλλος θα καταφέρει να τους πάρει την ιδιοκτησία τους καθώς όπως φάνηκε είχαν άδικη αντιμετώπιση στα περιουσιακά ζητήματα. Έτσι λοιπόν στον χώρο των βακουφιών, οι μουσουλμάνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο ως ιδρύτριες και μέτοχοι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, πολλές μάλιστα αποφάσιζαν να τα διοικήσουν κιόλας οι ίδιες. Βακούφια, όπως χρηματικά, ήταν αυτά που κυρίως επέλεγαν, αλλά στόχος γενικός ήταν η ασφαλής φύλαξη της περιουσίας και το σταθερό εισόδημα.

Ξεκάθαρα υπήρχαν πολλές δυσκολίες, που έπρεπε να αντιμετωπιστούν από τις γυναίκες, όμως κάποιες τα κατάφεραν και μπορούμε να κάνουμε αναφορά σε γυναίκες που είχαν δική τους ιδιοκτησία και την εκμεταλλεύονταν, που είχαν μερίδια σε επιχειρήσεις, είχαν χρήματα και τα επένδυναν σε βακούφια, που συνεργάζονταν με εμπόρους και συμμετείχαν στη παραγωγική διαδικασία, που έδιναν δάνεια και μέσω αυτών έβγαζαν κέρδη. Έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αγροτική και αστική οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τομείς της παραγωγής, όπως η βιοτεχνία του μεταξιού, μπορεί ποτέ να μην είχαν καταφέρει να αναπτυχθούν τόσο χωρίς την σημαντική βοήθεια των γυναικών. Φαίνεται λοιπόν, ότι η εικόνα γυναικών κλεισμένων σε χαρέμια, μακριά από το προσκήνιο της κοινωνικής ζωής, χωρίς την δυνατότητα και την ικανότητα να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους για ό,τι τους ανήκει, δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα.

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελευθεριάδης Ν.Π., *Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία* , 1903 Αθήνα, σελ. 84-85

Ιναλτζίκ Χ., Κουάταερτ Ντ., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1300-1600*, 2008, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ.48-50

Λαΐου Σ., “*Το δίκτυο των Βακουφιών στην Πόλη των Τρικάλων 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*”, *Ιόνιος Λόγος*, τόμος Α’ 2007 , σ. 125-127, 137-138, 148

Balsoy G., “*Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century*”, *International Review of Social History*, 2009, Vol. 54 Sup. 17, Cambridge University Press, σ 47-48, 63-64

Bishin B., F. Cherif, “*Women, Property Rights, and Islam.*” , *Comparative Politics* , 2017, vol 49. N.4, City University of New York, σ. 501

Boughoufala O., *Women’s Waqfs and their Social Role in Ottoman Algeria, Comparative study of the Waqf from the East*, 2018, The toyo bunko, σ. 63-68, 71-72

BULUT, M. & KORKUT C., «*Ottoman Cash Waqfs: An Alternative Financial System*», *Insight Turkey*, vol 21(3), 2019,σ. 104.

BULUT M. & KORKUT C., «*A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions*», 2016, σ.28-29

Gerber H., “*Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700.*”, *International Journal of Middle East Studies*, 1980 , vol. 12 no. 3, Cambridge University Press , 235-236,233-234,235, 240-241

Gocek F.,M. Baer, “*Social boudaries of Ottoman women’s experience in eighteenth-century Galata court records*” , *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era* , 1997, Brill, σ. 51-55

Isin E. & E. Üstündağ , *Wills, deeds, acts: women's civic gift-giving in Ottoman Istanbul*, *Gender, Place & Culture*, vol 15:5, 2008, σ. 519-532

Isin E., *Ottoman Awqaf, Turkish Modernization, and Citizenship*. In: Keyman, E. Fuat ed. *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities and Democracy*, 2007, σ. 3–15.

Jennings R., ‘*Women in Early 17th Century Ottoman Juridical Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri*’, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1975, vol 18 issue 1, σ 65,103

Khan M, *Historical Role of Islamic Waqf in Poverty Reduction in Muslim Society*, *The Pakistan Development Review*, vol 54. No.4, part 2, 2014, σ. 979, 993-994

Leslie P. Pierce, ‘*Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries*,’ *Mediterranean Historical Review* 19,2004, σ.200- 202

Ö.Önday, «*A trial research on turkish textile research*», *International Journal of Contemporary Applied Sciences*, 2015, Vol. 2 No. 12, σ.297

Quataert D., ‘*Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922*’,. *International Labor and Working-Class History*, 2001, no.60, Cambridge University Press, σ.100-101, 94-98, 102-104, 83-84

Quataert D., ‘*Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800-1914*’, *Review (Fernand Braudel Center) Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations* , 1988, Vol. 11 No. 2, Research Foundation of State University of New York,σ. 169-176

Sahay R., ‘*Dowry and Dower in Muslim Marriage : A study among Muslim Telis of Delhi*’, *Indian Anthropologist*,1996, Vol. 26, No. 1, Indian Anthropological Association, σ.48

Schwarzwald R., ‘*The Status of 16th Century Jewish Women in the Ottoman Empire According to Seder Nashim and Shulhan Hapanim in Ladino*’, *Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal*, 2017 , vol.14 no.1, σ. 11-13

Şerife Eroğlu Memiş. «*Benefactresses of Waqf and Good Deeds: Charitable Women in Ottoman Jerusalem, 1703-1831*»,2017, *Jerusalem Quarterly* 72, σ. 49-55

Shaham R, *Masters, Their Freed Slaves, and the Waqf in Egypt (Eighteenth-Twentieth Centuries)*,*Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2000,vol 43(2), σ.162, 178-180

Tuğ, Başak. "Gender and Ottoman Social History." *International Journal of Middle East Studies*, vol. 46, no. 2, 2014, 379-381

Yildirim O., "*Ottoman Guilds in the Early Modern Era*", *International Review of Social History*, 2008, Vol. 53 Sup. 16, Cambridge University Press, σ.77, 89-92, 76-78, 85-86

Zarinebaf-Shahr F., "*The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850*", *International Labor and Working-Class History*, 2001, vol.60, Cambridge University Press, σ. 146, 145-146

Πηγή φωτογραφιών: Balsoy, G. (2009). Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century. *International Review of Social History*, 54, 17-19